

# Hogy történhetett ez meg?

**A Thököly úti zsinagóga  
holokausztúlélőinek  
visszaemlékezései**



**Szerkesztő:  
dr. Steinerné dr. Molnár Judit**

**2023**

# *Hogy történhetett ez meg?*

**A Thököly úti zsinagóga  
holokausztúlélőinek visszaemlékezései**

*Szerkesztő:*

*dr. Steinerné dr. Molnár Judit*

**2023**

A memoárok pdf-formátumban elérhetők az alábbi weblapokon:

[www.bzsh.hu](http://www.bzsh.hu)

[www.mazsihisz.hu](http://www.mazsihisz.hu)

ISBN 978-615-01-7894-3

**Szerzők:**

**dr. Donáth Judit, dr. Farkas Marianna, Földesné Vas Zsuzsa,  
dr. Frankl Judit, Fried László, Lebovits Éva dr., dr. Lebovits Imre,  
Sommer Katalin, Spánn Gábor, dr. Steiner Róbert**

Az emlékező írásokat összegyűjtötte, **szerkesztette**, kiegészítette,  
szakmailag lektorálta:

**prof. dr. Steinerné dr. habil. Molnár Judit**

**A Glosszárrium c. részt lektorálta: dr. Veró Tamás PhD rabbi**

**Olvasószerkesztő:** Gábor Zsuzsa (a Glosszárrium kivételével)

*Tördelőszerkesztő:* Lorencz János

Wolfpress Nyomdaipari és Szolgáltató Kft.

A térkép jogtulajdonosa a Bölcsészettudományi Kutatóközpont

(<https://abtk.hu>)

**Készült a**

**MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ ÖRÖKSÉG KÖZALAPÍTVÁNY**

**2023-AS PÁLYÁZATI TÁMOGATÁSÁVAL**

## Bevezetés (Steinerné Molnár Judit)

A történelmet fenyegető egyik legveszedelmesebb fegyver a feledés. Fontos lépésre szántam el magam a feledés ellen: ezen emlékiratok kis gyűjteményének közreadására, mely **tíz holokauszt-túlélő** visszaemlékezését tartalmazza.

Ők valamennyien a **MI ZUGLÓI TÚLÉLŐINK**: néhányan közülük ma is Zuglóban élnek vagy innen származnak; néhányan erősen kötődnek Zuglóhoz, mert a Thököly úti zsinagógában imádkoznak.

Ők valamennyien keményen megharcoltak az életükért, a múltjukban a jelenükért. Életben maradtak, átvészelték a soát. S akik életben maradtak, kibírták a megpróbáltatásokat, a szenvedést, a borzalmakat – kemény, kitartó emberek. Optimizmusuk, életerejük, küzdőszellemük példaértékű.

Amikor a holokauszttal kapcsolatos történetüket elmondták, megpróbálták visszatartani a könnyeiket. Ha nem bírták, később folytatták az emlékek felidézését. Néhányan nem is vállalták ezt. Azt mondták, hogy nem bírják végigcsinálni. Nagyon fáj minden szó, minden emlék.

Tudják, értik, hogy történetük lejegyzésével nem a fájó sebeket akartuk feltépni. Sorsuk megörökítésének célja: az emlékezés és az emlékeztetés.

Adjátok tovább a történeteket, erősítsétek a szembenézést, a lelkiismeret erejét, húzzátok be a féket, ha rossz az irány. Ezért is születtek ezek a memoárok.

A tények ismerete, a múlt feltárása, az érzelmekre hatás, az észérvek felsorakoztatása mindenkor, minden esetben, minden helyzetben meggyőző erejű. A mélységekbe, a gyökerekig kell hatolni, hogy eljussunk a magasságokig. A katarzishoz vezető út rögös. A szembenézés segít abban, hogy az igazságot ki tudjuk hámozni. A múltunkat fel kell dolgozni ahhoz, hogy a jelenünk tisztességes, hiteles, a jövőnk pedig reményteli legyen.

Ezek az írások szolgáljanak tanulságul az emlékezőknek, és elismeréssel, csodálattal, együttérzéssel, vigasszal az emlékeztetőknek.

Egyúttal gondoljunk azokra is, akik nem oszthatták meg velünk most a történetüket, nem mesélhettek a túlélésről, mert erre esélyt sem kaptak, hisz őket halálra kínozták, elgázosították, a Du-

nába lőtték a vadállattá aljasultak – a közömbös cinikusok hallgatólagos beleegyezésével.

Az utódok, a leszármazottak kötelessége, feladata az emlékek megőrzése, az emlékeztetés, a lelkiismeret ébrentartása.

Mi, másodgenerációs utódok is valamennyien áldozatok vagyunk, de még ennél is sokkal nagyobb áldozatok azok, akik a közvetlen családtagjaikat: a férjüket, feleségüket, gyereküket veszítették el. Mi, másodgenerációsok sok esetben olyan családban nőtünk fel, ahol elhallgatták a fájdalmakat; egyes családokban nem szóltak, másokban beszéltek róluk. De bár a fájdalmakat ideig-óráig lehet leplezni, titkolni, elhallgatni, teljesen elfojtani képtelenség. Nagyon sok leszármazott nem ismerte – fogalmi szinten sem – a nagy, zajos, népes zsidó családot, amelynek hangulata, összetartó ereje meghatározta az 1944 előtti létünket.

Ezek a leszármazottak gyerekként soha nem játszhattak a nagyszüleikkel, nem kérhettek tanácsot az édesapjuktól, nem élvezhették édesanyjuk vagy nagymamájuk maceszgombócós húslevesét, púrimi szilvalekváros hámántáskáját; a farsangi vigasságot és pompás lakomát; az ünnepi gyertyagyújtásokat, a kiddusokat; a sábbát áhítatát és inspiratív erejét; a meghitt szédereket, ahol fennhangon recitáltuk a má nistánát és versengtünk egymással, hogy ki találja meg az áfikománt és milyen ajándékot nem szégyell érte begyűjteni, de nem élhették át a peszáchi himnusz, a dájénu áhítatát sem. Nélkülük, a nagy család nélkül, a megölt szeretteink nélkül minden más lett. Szívbe markoló a bánat és a csend.

Hiába várták vissza a túlélők „az eltűnteket”, hiába mentek ki a felszabadulást követően minden „onnan”, „arról” érkező vonatához. A halálból nincs visszatérés, visszaút. Ki kellett mondani a kimondhatatlant. Nincs ő már soha többé. Nincsenek ők már soha többé.

Az emberi létezésnek két fix pontja van: a születés és a halál; ami biztos, ez a két dátum: a születésé és a halálozása. A deportáltak, az „eltűntek” születési dátuma ismert, a haláluké nem – így lettek ők „halhatatlanok”.

Csak az emlékezés, az emlékek, az elsárgult fényképek maradtak meg róluk/tőlük, de őrizzük meg ezeket időtlen időkig.

**Ahány zsidó, annyi holokausztt.**

**Mindenkinek van egy története. Tisztelettel adunk közre néhányat: ezeket a mi zuglói holokauszttúlélőink részben maguk**

írták meg, részben az oral history kutatási módszert alkalmaztam. Az átdolgozás, szerkesztés, kiegészítés során a lényeg, a gondolatiság természetesen nem változott.

## VISSZAEMLEKEZŐK:

Név	Születési hely, idő	Végzettség, foglalkozás
<b>Dr. Lebovits Imre</b>	Tiszafüred, 1929	gépészmérnök, közgazdász, dr. univ., egyetemi docens, könyvtári főigazgató
<b>Dr. Frankl Judit CSc</b>	Budapest, 1934	okl. vegyészmérnök, egyetemi adjunktus, a kémiai tudományok kandidátusa, az MTA köztestületi tagja
<b>Dr. Donáth Judit</b>	Budapest	matematikus, egyetemi adjunktus, dr. univ.
<b>Lebovits Éva dr. CSc</b>	Budapest, 1937	gépészmérnök, villamosmérnök, tudományos főmunkatárs, a műszaki tudományok kandidátusa
<b>Spánn Gábor</b>	Budapest, 1938	újságíró, gyártásvezető, televíziós szerkesztő, író, riporter, humorista, az ORZSE oktatója
<b>Fried László</b>	Debrecen, 1938	nyersbőr- és tollkereskedő
<b>Dr. Steiner Róbert</b>	Budapest, 1939	sebész, belgyógyász, klinikus szakállatorvos, hatósági állatorvos, főállatorvos
<b>Sommer Katalin</b>	Budapest, 1939	smink-, fodrász- és maszkmester, parókakészítő vállalkozó, a Magyar Televízió vezető maszkmestere
<b>Dr. Farkas Marianna CSc</b>	Budapest, 1939	kutató vegyész, a kémiai tudományok kandidátusa, a Semmelweis Orvostudományi Egyetem oktatója, gyógyszerkutató tudományos főmunkatárs
<b>Földesné Vas Zsuzsa</b>	Vác, 1944	középiskolai matematikatanár, rendszertervező matematikus

Tisztelettel emlékezzünk meg azokról a holokauszt túlélőinkről is, akik hűségesen látogatták zsinagógánkat, de már sajnos nincsenek közöttünk, nem ismerhettük meg az ő történetüket:

*Ádám Sándorné, Ádám Sándor, Fekete Endréné, Földvári Ármin, Gábor József, Gellért Imre, Gyémánt Andrásné, Gyémánt András, Katz Eszter, Katz Sándor, Kóser Sándorné, Kóser Sándor, Markovits Mihály Iván, Preisler Harry, Reichardt Sándorné, Reichardt Sándor, Orbán Tibor, Smajovits Adolfné, Smajovits Adolf, Somogyi Jenőné, Somogyi Jenő, Urbán Lászlóné, Urbán László.*



## *Gondolatok a magyar zsidóságról (Lebovits Imre, Steinerné Molnár Judit)*

Az 1867-ben létrejött Osztrák–Magyar Monarchiában egyenjogúvá vált a magyar zsidóság. Ezt erősítette, hogy az izraelita bevett vallás lett a katolikus, a református és az evangélikus mellett. Lényegében megnyílt majdnem minden pálya a zsidók előtt, kivéve a magas szintű állami, bírói, ügyészi és katonai hivatást. De volt kiskapu. A nagy tudású zsidóknak megsúgták, hogy természetesen alkalmasak és kinevezik őket, ha katolizálnak. Ennek többen eleget is tettek.

A magyar zsidók hű állampolgárai voltak hazájuknak. Az élet minden területén eredményeikkel bizonyították honszeretetüket. Reményi Gyenes István „Ismerjük őket” című könyve közel 3500 zsidó származású kiválóságot mutat be. A teljesség igénye nélkül felsorolok néhány példát.

Hazai Samu vezérezredes, honvédelmi miniszter kiváló katona és törvényalkotó volt. Amikor 1915-ben a cári csapatok betörték hazánkba, Hazai miniszter napok alatt 80.000 fős hadsereget hozott létre, és Szurmay Sándor tábornokot nevezte ki parancsnoknak. A cári csapatokat 3-4 nap alatt a Kárpátokon túli területre szorították vissza.

A magyar gazdaságban meghatározó szerepet játszott a Weisz Manfréd által vezetett Csepel Művek, az Aschner Lipót által irányított újpesti Egyesült Izzó és a Richter Gedeon tulajdonában lévő gyógyszergyár. „Hálából” Aschner Lipótot Mauthausenbe deportálták, de túlélte. Richter Gedeon nem volt ilyen szerencsés, mert 1944. december végén a Dunába lőtték. Zsidó kiválóságaink jeleskedtek a politikai életben, a természet- és társadalomtudományok minden területén, de a sport, a zene, az építészet, az irodalom nagyjai között is számontartják őket hazai és világviszonylatban egyaránt.

Osvát Ernő sokoldalú hírlapíróként, a Nyugat című folyóirat egyik alapítójaként ismert. Sok tehetséget – Babits Mihályt, Móricz Zsigmondot, Illyés Gyulát, Kaffka Margitot – ő fedezett fel.

Molnár Ferenc szindarabjait 28 nyelvre fordították le.

Ha az irodalom szóba kerül, ki kell emelni Kiss József, Rejtő Jenő, Radnóti Miklós és a legújabbak közül Konrád György nevét.

Kertész Imre író 2002-ben irodalmi Nobel-díjat kapott.



A politikusok közül megemlítendő Vázsonyi (Weiszfeld) Vilmos ügyvéd, liberális polgári demokrata, aki 1918-ban Magyarország igazságügyi tárcáját is vezette – ő volt az első zsidó vallású miniszterünk.

Jászi Oszkárt, a magyarországi polgári radikalizmus vezető teoretikusát tárca nélküli miniszterként jegyzik. A Huszadik Század című lap főszerkesztője, Ady Endre barátja volt. Tanulmányt írt a nemzetiségi kérdésről és a Habsburg Monarchia felbomlásáról.

Lukács Györgyöt a 20. század egyik legnagyobb társadalomtudósának és filozófusának tartják.

Goldziher Ignác alapozta meg a modern iszlámkutatót.

Neumann János az emberiség jövőjét döntően befolyásoló komputer feltalálója. Neumann János neve is összefonódott a Manhattan-tervvel. Az atombomba fejlesztésén munkálkodó tudósok közül Teller Ede, Kármán Tódor, Szilárd Leó, Wigner Jenő szintén e csoport tagjai. Mindannyian zsidó vallású, magyar származású tudósok, akiket csak marslakóknak neveztek.

Bíró László József találta fel a golyóstollat.

Hevesy György fejlesztette ki a radioaktív indikációt. 1943-ban Nobel-díjat kapott.

Erdős Pál a legsokoldalúbb tudósok egyike, a Wolf-díj birtokosa, a magyar kombinatorikai iskola vezetője volt.

Bárány Róbert főorvos a szemmozgás idegmechanizmusának felfedezéséért Nobel-díjat kapott.

Auer Lipót közel 50 évig az orosz zenei élet vezető egyéniségének számított.

Goldmark Károly operája, a „Sába királynője” az egész világot bejárta.

A „Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarország” zenéjét Vincze Zsigmond szerezte, szövegét Kulinyi Ernő írta. A szélsőjobboldal kedvenc dalai közé tartozott.

Kabos Gyula és Bartók Béla 1940-ben az Egyesült Államokba távoztak, mert nem tudták elviselni a Horthy-rendszert.

Seress Rezső nevét az egész világon ismerik, „Szomorú vasárnap” című számát száz nyelven adták elő.

Meg kell említenünk feltétlenül Rózsavölgyi Márk zeneszerzőt, Ballagi Mór nyelvészt, Vámbéry Ármin orientalistát és kiemelten Herzl Tivadart, az író, a cionista politika atyját, a zsidó állam megálmodóját.

Róth Miksa a különleges színű és fajtájú üvegek előállítójaként ismert. Művei a Szent István-bazilika, a Zeneakadémia, az Országház, a Mátyás-templom üvegfestészeti remekművei.

Moholy-Nagy László a Bauhaus-mozgalom egyik vezetője, a fotogram feltalálója volt. Budapesten főiskolát/egyetemet neveztek el róla.

Kiváló sportolóinkról is említést kell tenni.

Hajós Alfréd Athénban, az első újkori olimpián, 1896-ban 100 és 1200 méteres úszásban szerzett dicsőséget Magyarországnak.

Elek Ilona az 1936-os berlini olimpia törvívó aranyérmese. Hitler Amerikából hazahívatta Helene Mayert, aki apai ágon zsidó volt, és külön intézkedett, hogy a zsidó lányt vegyék be a német csapatba. A nemzetközi hírű Helene Mayert az ismeretlen Elek Ilona legyőzte.

A berlini olimpián a tíz magyar aranyéremből ötöt zsidó származású versenyző nyert meg.

Weisz Richárd a birkózás első magyar aranyérmese. 1919 őszén a Horthy-különítményesek zsidókat kínoztak meg a Britannia (ma: Hotel Béke) pincéjében. Weisz Richárd táblát akasztott a nyakába „zsidó vagyok” felirattal, és elsétált a szálló előtt. A különítményesek közül senki sem mert belekötni.

Barna Viktor asztaliteniszező huszonkészeres világbajnok volt.

Polgár László irányításával leányai: Zsuzsa, Judit és Zsófi – akik a férfi sakkversenyzők között is megállták a helyüket – nagy sikereket értek el.

Dr. Czeizel Endre orvosprofesszor, genetikus a magyar zsidó származású Nobel-díjasok és a magyar zsidó származású matematikus géniuszok családfáját kutatta, s eredményeit könyv alakban is megjelentette. Többek között megírta a karcagi Hersko család történetét, mert foglalkoztatta a kérdés, vajon mi lehet az oka annak, hogy egyetlen családban, jelesen a Hersko családban annyira sok kimagasló tehetség van. Avram Hersko Izraelben élő biokémikus 2004-ben kapott megosztott kémiai Nobel-díjat.

Világviszonylatban 14 Nobel-díjas közül 8 zsidó származású. 14 matematikus zseni közül 13 zsidó vallású. (Balatonfüreden, a Zsidó Kiválóságok Házában egy interaktív kiállítás 8 tudományág 132 zsidó származású tudósát mutatja be.)

A hírességek fentebb közölt felsorolása korántsem teljes; a névsor kiegészíthető a témával kapcsolatos számos könyv, tanulmány

alapján is, és nem melleleg Balatondfüreden kiváló összegzést kapunk a zsidó vallású, **magyar** származású kiválóságainkról, különösképpen teljes körű a természettudományokban kimagasló teljesítményt nyújtó magyar származású tudósok megjelenítése, vö. Bánki Donát, a már említett Bíró László, Bródy Imre, Frommer Rudolf, Gábor Dénes, Gestetner Dávid, Goldmark Péter, a már említett Kármán Tódor, Kemény János György, Korda Dezső, Schwarz Dávid stb.

Ha már többször hivatkoztam a Zsidó Kiválóságok Házára, a kiállításán is szereplő hírességek listája még teljesebb képet, információt nyújt zsidó származású géniuszainkról, köztük a magyar származásúakról, vö.:

140 tudós: <https://www.zsidokivalosagok.hu/kivalosagok/>

140 művész: <https://www.zsidokivalosagok.hu/muveszek/>

120 sportoló: <https://www.zsidokivalosagok.hu/sportolok/>

### ***A Horthy-rendszer zsidópolitikája***

A koronatanács 1931-es ülésén a következő téma szerepelt: „A főméltóságú úr szerint a zsidók beözönlése bizonyos összefüggésben van az előbb letárgyalt tüntetésekkel. Csodálatosképpen a legutóbbi kommunista letartóztatásoknál mindig zsidók szerepelnek. Zsidó beözönlés észlelhető, különösen a keleti és északkeleti megyékben.”

Részlet Horthy kormányzó Teleki Pálhoz 1940-ben írt leveléből. „A Vitézi Rendbe a legbátrabb és a legjobban dekorált zsidó sem vehető fel. Ami a zsidókérdést illeti, én egész életemben antiszemita voltam, zsidókkal sohasem érintkeztem. Túrhetetlennek tartottam, hogy itt Magyarországon minden gyár, bank, vagyon, üzlet, színház, újság, kereskedelem stb. zsidó kezekben legyen és hogy a magyar tükörképe – kivált külföldön – a zsidó. Azonkívül messze veszélyesebbnek és értéktelenebbnek tartom hazámra nézve a nyilasokat, mint a zsidót.”

Ennek ellenére 1940 őszén a nyilasmozgalom újból erősödni kezdett. A második bécsi döntés után Horthy Miklós kormányzó amnesztiában részesítette a szegedi Csillagbörtönben büntetését töltő Szálasi Ferenc nyilas vezetőt.

1920-tól 1944. március 19-ig súlyos és megalázó törvényeket hoztak a magyar zsidósággal szemben (zsidótörvények, munkaszolgálat stb.), de nem fenyegette őket még a deportálás. Külön említe-

ném, hogy Horthy kormányzósága idején összesen 23 zsidótörvényt adtak ki.

1943. április 16-án Hitler magához rendelte Horthy kormányzót. Követelte a magyar zsidók deportálását, amit Horthy megtagadott. Magatartásának oka Kállay Miklós miniszterelnök álláspontja volt, aki már korábban is visszautasította Sztójay Döme berlini magyar nagykövet ez irányú javaslatát.

Az 1944. március 19-i német megszállás után Veessenmayer nagykövet ajánlására Horthy kormányzó korlátozott hatalommal és jogkörrel a helyén maradt. Horthy Sztójay Döme berlini magyar nagykövetet nevezte ki miniszterelnöknek, és szabad kezet adott neki a „zsidókérdés” megoldásában.

Sztójay Döme meggyőződéses náci, Hitler-hívő és antiszemita volt. Április 5-től elrendelte a zsidók számára a sárga csillag viselését, csillagos házakat, majd gettókat létesített. A vidék zsidóságát marhavagonokban deportálták nyolc hét alatt, többségüket az auschwitzi gázkamrákban ölték meg. Horthy kormányzó tudta, mi vár a magyar állampolgárságú zsidókra, de nem lépett fel ellene, pedig hatalmánál fogva megakadályozhatta volna. Felmerül a kérdés: törvényszerű volt-e, hogy a magyar vidék zsidóságát – karnyújtásnyira a szabadságtól – deportálják, és nagy részüket azonnal megöljék? Az 1940-től megszállt Dánia, a szövetséges Bulgária, Albánia, Finnország és Románia megtagadta zsidó állampolgárai deportálását. Románia diktátora, Antonescu marsall parancsára a megszállt Besszarábiában és Bukovinában a román hadsereg több mint 200 ezer zsidót ölt meg, de Dél-Erdélyben és Romániában nem deportálták a zsidókat.

Hazánkban a gettósítást, majd a gettók felszámolását a közigazgatási hatóságok és a csendőrség lelkes, kíméletlen közreműködésével hajtották végre. Közel 450 ezer magyar állampolgárt adtak át egy idegen hatalomnak, és a szerencsétleneket gázkamrákban megölték.

A zsidó személyek munkaszolgálatra kényszerítése már 1940-től sok halálessel járt.

1942. március elején az I. hadtestparancsnokságon Horvay Artúr vezérőrnagy az alábbi parancsot adta ki arra vonatkozóan, hogyan kell bánni a zsidó munkaszolgálatosokkal:

1. Zsidóval beszélni senkinek sem szabad. Zsidóval csak három lépésről és tanú jelenlétében lehet beszélni.

2. Zsidó csak az úttest közepén járhat, míg a keretlegények csak a járdán.
3. Zsidókat csak havonta egyszer látogathatnak a legközelebbi hozzátartozóik.
4. Csomagot nem kaphatnak.
5. Szigorú levélcenzúrát kell életbe léptetni.
6. Zsidók üzletben nem vásárolhatnak.
7. Legfeljebb 50 pengő lehet náluk.
8. Nem dohányozhatnak, mert a külön kiadott rendelet szerint nem részesülnek cigarettellátásban.
9. Zsidók csak a naponta kiszabott munka maradéktalan elvégzése után kaphatnak enni.

Muray Lipót alezredes, a nagykáti bevonulási központ parancsnoka az eligazításon a következőket mondta: „Valamennyiüknek van valami a füle mögött. A magyar népet meg kell tisztítani a magukfajta aljas népségtől, akik a haza ellenségei, és akik az ellenséggel cimborálnak. Kimennek Ukrajnába, és ott dolgozni fognak. Haza csak az kerülhet, aki becsületes munkával jóváteszi bűneit. Majd a keretlegénységhez fordult. Hallották, hogy kik ezek itt? A maguk kezére lesznek bízva. Ha mennek velük valahová, ezek csak a kocsúton mehetnek. Ezek nem emberek, állatok, kíméletet ne ismerjenek velük szemben. Ha majd kiérnek Ukrajnába, díszítsék fel velük az útmenti fákat! Akasszák csak fel sorban őket, nagy szolgálatot tesznek maguk ezzel a hazának, az emberiségnek, mert ezek az emberek legaljai.”

1943-ban a visszavonuló munkaszolgálatosok közül a betegeket, a flekktífuszosokat Dorosicsban (Ukrajna) gyűjtötték össze. A magyar zászlóaljparancsnok és a kórházigazgató úgy döntött, hogy a mintegy 460 beteg munkaszolgálatost el kell pusztítani. 1943. április 29-én éjjel a fabarakkokat lezárták, majd felgyújtották. A menekülőket a magyar őrség lelőtte, de néhány embernek mégis sikerült túlélni a borzalmakat, így került nyilvánosságra a kíméletlen öldöklés. A gyilkosokat egy kivételével sohasem állították bíróság elé. 2005. szeptember 28-án Holló tábornok, Lebovits Imre holokauszt túlélő és az ukrán vezetők felavatták a dorosicsi tömegsír fölé emelt mártíremléktáblákat.

A munkaszolgálat tényszerű feltárása elolvasható Karsai Elek: „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön” című kétkötetes könyvében.

1944. október 15-én hangzott el Horthy kormányzó proklamációja. A kiugrási kísérlet elbukott, a nyilasok átvették a hatalmat. Megdöböntő, de igaz, Horthy kormányzó Szálasi Ferencet nevezte ki miniszterelnöknek, nemzetvezetőnek. A zsidók üldözése és gyilkolása, Dunába lövése tovább folytatódott. Budapesten gettóba kényszerítették a maradék, kb. 200 ezres zsidóságot. Az ún. nagy gettó a Dohány – Király – Rumbach – Nagyatádi Szabó (ma: Rákóczi út) – Madách utcák határolta területen létesült, kb. 63 ezer főt zsúfoltak ide.

A Budapesten tartózkodó Adolf Eichmann-t felhívta Hitler, és megkérdezte, hogy kell-e segítség. A válasz: „Nem kell, mein Führer. Mindenki készséges és segítőkész, különösen Baky és Endre államtitkárok.”

Eichmann a jeruzsálemi per során kijelentette: a 600 ezer magyar zsidó megsemmisítését nemcsak Baky és Endre államtitkárok, hanem a magyar nép támogatásával lehetett csak végrehajtani.

Részlet Márai Sándor író naplójából: „A finnek, a bolgárok, a románok soha nem rokonszenveztek őszintén a németekkel, a magyar bugris és az úri osztály egy rétege igenis szívből rokonszenvezett. S ugyanazokat a gaztetteket követték el, mint a németek. Csak egyről nem beszélnek a parasztok, a nagyságosok és a méltóságosok, arról, hogy mit szenvedtek az orosz városok lakói.

Egy esztendővel korábban magyar állampolgárok százezreit rúgták ki a lakásukból; gettóba, téglagyárakba zárták őket, nyolcvanasával leplombált vagonokba préselték mindnyájukat, és a nyomorult tömeget égő hőségben hat napig utaztatták a lengyelországi deportációs telepek felé, s végül az auschwitzi megsemmisítő lágerbe, ahol a gyerekeket, öregeket gázkamrákban megölték, a munkabírókat egy ideig még dolgoztatták, s a lányokat, asszonyokat a kísérleti telepen beoltották betegségekkel. Hírhedt koncentrációs táborok voltak Németországban: Auschwitz-Birkenauban, Bergen-Belsenben, Dachauban, Lichtenwörthben, Mauthausenben, Ravensbrückben, Flossenbürgben – és valamivel elviselhetőbbnek számított a Strasshofban (Ausztria) lévő.”

Joggal merül fel a kérdés: Kik a felelősek 600 ezer magyar állampolgár elpusztításáért? A válasz egyértelmű: Horthy kormányzó, az akkori miniszterelnökök és miniszterelnökségek, nem utolsósorban a parlamentek, valamint a koncentrációs táborok gyilkosságokat végrehajtó személyzete.

Ezen túlmenően felvethető, hogy miért nem bombázták Auschwitzot és a többi koncentrációs táborát a szövetségesek.

A 20. század történelme vérontással teli.

A legkegyetlenebb háborúk, a legszörnyűbb népiirtások, a legsúlyosabb igazságtalanságok és a hátrányos megkülönböztetések kora ez.

A holokauszt első tömegmészárlása 1941. aug. 27–28-án az ukrajnai Kamenyec-Podolszkijban történt, ahol az SS 23 ezer zsidót ölt meg, többségében Magyarországról kitoloncolt hontalan embereket. Ezeket a szerencsétleneket a magyar hatóság gyűjtötte össze és szolgáltatta ki a németeknek. Ez a tömeggyilkosság Horthy hatalmas bűne volt a zsidósággal szemben.

A zsidók sorsa a felszámolás, az elpusztítás, az „Endlösung” stratégiájának sorrendisége alapján a következő volt: megjelölés, izolálás, gettósítás (1944. ápr. 16.), deportálás.

Magyarország „előkelő” helyet tölt be a „bűnös század – bűnös tettek” világában. Sehol nem deportáltak ennyi embert ilyen gyorsan, gördülékenyen, mint hazánkban: 56 nap alatt 437.402 zsidót. Magyarország az élvonalban járt.

A budapesti és a munkaszolgálatos zsidók közül néhányan megmenekültek a deportálástól, mert sikerült bujkálniuk, védett házból kialakított nemzetközi gettókban (nagyjából 23 ezer fő), ill. csillagos házakban elrejtőzniük. (Kb. 2000 épület lett csillagos ház. Mellesleg a 2000 közül 1600 ma is létező polgári lakóház.) A vész-korszakot 80-100 ezer fővárosi zsidó élte túl, de vidéki hitsorsaink, hittestvéreink többsége meghalt, megölték, elgázosították őket (vö. térkép a vidéki zsidók deportálásáról a 96 oldalon). A budapesti gettó 1945. jan. 18-án szabadult fel, a területén 3000 temetetlen holttestet találtak.

A holokauszt legnagyobb temetője: Auschwitz-Birkenau. 422 ezer zsidót deportáltak Magyarországról csak oda, a vidéki zsidók zömét. Az ott felszabadított mintegy 7000 fogoly közül csupán 542 volt magyar nemzetiségű, ennyi zsidó vallású honfitársunk élte túl a poklot (1945. jan. 27-i adat).

A Horthy-rendszer antiszemita politikájának hatása a felszabadulás után is megjelent. Az antiszemitizmus örök veszély, először csak lopakodó, majd fokozatosan erősödő, fenyegető veszély. Így is definiálhatnánk a szintjeit:

1. szint: A zsidók nem élhetnek itt, hazájuknak hitt hazánkban.



2. szint: A zsidók nem élhetnek közöttünk.

3. szint: A zsidók nem élhetnek.

Reméljük, a „zéró tolerancia elve” a valóságban is érvényesül az antiszemitizmus elleni küzdelemben.

Hazánkban 1946–48-ban közel 30 helyen voltak zsidóellenes pogromok. Ismeretes, hogy mi történt Miskolcon és Kunmadarason/Kunvadason 1946-ban, ahol a deportálást túlélő zsidókat öltek meg, vö. Závada Pál: Egy piaci nap (regény) és Benedek István Gábor: Miskolc, Zsidó utca '46 (regény).

A múlttal való szembenézés csak Németországban történt meg. Hazánkban ez még várat magára. Reméljük, eljön ez az idő is. Vanak biztató jelek, de szomorú momentumok is.

Nekünk, zsidóknak is kell tennünk lépéseket a holokauszt áldozatai, túlélői, azok leszármazottai miatt, saját jövőnk érdekében. Emlékezni és emlékeztetni kell. Ezek az írások is ezt a célt szolgálják – alázattal, főhajtással, tisztelettel és teli reménnyel, hittel, vágyakozással.

A zsidó sorsra emlékeztetőül – mintegy mottóként – hadd idézzem Kiss József mívés versét, melyet szokás úgy emlegetni, hogy a „Zsidó Hiszekegy”.

## **Kiss József: Ne úzzetek el...**

Ne úzzetek el e szent koporsótól,  
Hisz aki benn nyugszik, nekem is anyám,  
Lemondtam önként minden földi jóról,  
De az anyámhoz jussom van talán.  
Ne ordítsátok folyton a fülembre:  
Te idegen, keress magadnak más odút,  
A sír számomra itt van kiszemelve,  
Síromhoz erre, itt vezet az út.

Ne halljam folyton e bőszi riadalmat,  
Az oktalan vád őrült zshiváját,  
Egykor tapsoltatok, mit zengtem, a dalnak,  
S lantom másnak ma sem engedem át.  
Nekem is úgy hazám ez, mint tinéktek,  
És tartom a juszt hozzá holtomig,  
Míg újra magyarul nem zengnek a végek,  
És lantomon az utolsó hur el nem kopik.



Magyar deportáltak érkezése az auschwitz-birkenau-i koncentrációs táborba

(Forrás: Fortepan)

# *Egy hosszú életút: Tiszafüred–Jolsva –Donnerskirchen–Mauthausen*



## **Dr. Lebovits Imre vagyok.**

Először emlékezni szeretnék Tiszafüred járás zsidóságára, a gyökereimre. Szép helyre születtem. Tiszafüred nagyközség, járási székhely egy gyönyörű, erdős vidék a nagy Tisza mellett, nem messze a Hortobágytól. Édesanyám egy sátorlajújhelyi pékdi-nasztia tizedik, utolsó gyermeke. Így lett apám is pék. Gyerekfejjel sokszor hallottam a faluban, hogy a Lebovits kenyere a legjobb. Gyula bátyám és én a tiszafüredi zsidó elemi iskolába jártunk, ahogy a járás minden zsidó gyereke. A falvakban élő szegény családok gyermekeit a tiszafüredi hitközség a jobb módú házaknál helyezte el. A cél az volt, hogy minden zsidó gyermek tanulhasson. Az iskolában egy teremben ült a négy osztály. Lőwinger József tanító úr több generációt oktatott – öreg emberként Auschwitzban ölték meg. Tanulmányaimat a tiszafüredi polgári fiúiskolában folytattam. Az iskolában nem zsidóztak, de nap mint nap éreztették velünk, hogy mi mások vagyunk, mint a többiek.

1942-ben rendelet jelent meg arról, hogy 1-2 fillérral emelni lehet a kenyér és a péksütemény árát. Édesapám ennek szellemében intézkedett, de azonnal feljelentették árdrágításért. A vád alapja: be kellett volna írásban jelenteni az árváltozást a községházán. A bíróság hat hónap szabadságvesztésre ítélte, amit édesapám az egri megyei börtönben le is töltött. Édesanyám ezalatt egyedül irányí-

totta a pékséget, ahonnan két segéd is bevonult katonának. Mondtam neki, hogy szeretnék én is ott dolgozni, mert nincs elég ember. Életem egyik legboldogabb időszaka volt, amikor pék lehettem. Este 10-kor kezdtük a munkát, és hajnalban fejeztük be a kenyerek és péksütemények elkészítését. Reggel 6-tól biciklivel hordtuk ki az árut az üzletekbe.

1943-ban fejeztem be az Állami Polgári Fiúiskolát. Továbbtanulásra nem volt lehetőségem, de örömmel mentem Budapestre inasnak.

Az 1944. március 19-i német megszállás után mindenáron haza akartam menni Tiszafüredre. Április végén végre megkaptam az engedélyt, akkor – sárga csillaggal a ruhámon – rögtön nekiindultam. Zsidók már nem utazhattak, a papírokat a vonaton és az állomásokon a rendőrök és a csendőrök szigorúan ellenőrizték. Nekem sikerült hazajutnom, de több olyan esetről is tudok, amikor az engedélyt elvéve, az illetőt bedobták az Auschwitzba menő marhava-gonok egyikébe. Ma is úgy vélem, helyesen döntöttem, mert ha rövid ideig is, de még együtt lehettem a szüleimmel. A tiszafüredi vasútállomástól csak úgy futottam a karjukba. Édesapám rezignál-tan mutatta az összepakolt holmikat és a leltárt. „Látod, fiam, ez már nem a miénk, egy élet munkáját elvették, megyünk a gettóba.” Gyula bátyám már tavasszal bevonult munkaszolgálatra. Édesanyámmal több levelet váltottak, ezeket Gyula bátyám megőrizte. Kiviláglik belőlük, hogy a magyar zsidóság törvénytisztelő, engedelmes – és sajnos nagyon naiv volt. Nem lázadt, nem keresett menekülési utat, hanem elhitte, hogy ha rosszabb lesz is, tragédia nem következik be.

Az 1944. május 7-i levélben ez állt: „Kedves Gyuszikám! Tegnap este írtam, hogy ma többet tudok írni, eldőlt a sorsunk, és hála Isten itt maradunk, de nem a lakásunkban, csak ki kell menni a téglagyárba. Nem tudom, hogy ismered-e a helyet, mert bár 22 éve itt élek, de nem tudom, hol van. A jó Isten adjon erőt, egészséget, hogy tovább is bírjuk... Ha írsz, már az új címre: Téglagyár – bizonyára az lesz a cím. Csókolunk nagyon sokszor: anyukád, apukád.”

Május 8-án a tiszafüredi járás zsidóságát bekényszerítették a téglagyári gettóba. Ott egyre kibírhatatlanabb volt a csendőrök fenyegető, bántalmazó, rablásra kész magatartása. Céljuk az eldugott értékek megszerzése volt. A szemközti házakban vallatószo-bákat rendeztek be, ahonnan heteken keresztül hallani lehetett a

szerencsétlen megkínzottak jajkiáltásait és sikoltozását. Ezek az emberi mivoltukból kivetkőzött szörnyetegek a gettó felszámolása előtt „méltó módon” köszöntek el: vallási vezetőinket, rabbinkat, kántorunkat, metszőnket véresre verték, és leborotválták a szakállukat.

Néhány szó a gettó felszámolásáról. A vasútállomás mintegy három km-re volt a téglagyártól. A betegeket, öregeket, gyerekeket a csendőrök gyalog hajtották el odáig. Dr. Jakab orvos felesége nem akarta elhagyni szülőfaluját, de a csendőrök puskatussal „segítettek” neki is, és másoknak is. Mielőtt június 8-án bevágták volna a szerencsétleneket a vagonokba, Polgár Pál szolgabíró szörnyű beszédet mondott, melyet e szavakkal zárt: „Viszontlátásra mint trágya.”

Egynapos kerecsendi megállás után Kassán keresztül érkeztek Auschwitzba június 13-án. Az öregeket, gyerekeket azonnal megölték a gázkamrában. Mivel édesapámat már a gettóból behívták munkaszolgálatra, édesanyám egyedül maradt. Túlélő szemtanúk elmondták, hogy őt és rokonságom nagy részét azonnal a halálba küldték.

Nekem szerencsém volt, nem kerültem Auschwitzba. Június 3-án vitéz Horváth Kálmán magyar kir. százados a gettóban besorozott mintegy 50-60 zsidót, zömmel öregeket és gyerekeket. Engem is, aki akkor 15 éves voltam. Baky László és Endre László államtitkárok már korábban utasítást adtak ki, hogy a gettókból tilos sorozni, Horváth százados úr azonban ezt teljesen figyelmen kívül hagyta. A 7. hadtest területén lévő gettókból sorozott, így több ezer zsidó nem került Auschwitzba, hanem munkaszolgálatos lett. A bevonulókat a vasútállomásra menet a lakosság gúnyos és megdöbbentő tekintete kísérte.

Jolsvára vonultunk be (107/314 mksz), ahol sok tiszafüredi között örömmre ott volt Sándor nagybátyám is, ami számomra nagy segítséget jelentett. Rövid idő múlva kikerültünk a keleti frontra, a Kárpátokon túlra, Ukrajnába. Védővonalakat, utakat építettünk. A századparancsnok és a keretlegénység nem kegyetlenkedett velünk, az élet elviselhető volt, de egyértelművé tették, hogy a munkaszolgálatos nem számít embernek. Nap mint nap megaláztak bennünket. Az ellátás minden tekintetben elmaradt a honvédekétől.

A szovjet front előretörésével gyalogmenetben vonultunk vissza

a Tatár-hágón keresztül. Horthy kormányzó proklamációja Beregszászon ért bennünket. A nagy öröm szinte azonnal bánattá vált. A kassai vasútállomáson december 10-e körül 70-80 munkaszolgálatost préseltek be egy-egy vagonba. Tíz napig étlen-szomjan utaztatnak bennünket, míg végül Pozsonyon keresztül, Hegyeshalmot érintve, megérkeztünk Donnerskirchenbe, Mauthausen egyik mellélágerébe. Nem kevés bajtársunk már a vagonokban elpusztult.

A Soprontól 25-30 km-re fekvő tábor herceg Esterházy egyik borpincészete volt. A mintegy 750 zsidó deportáltaknak az volt a feladata, hogy védővonalat építsen a Fertő tó mentén. A munkahelyre, Oggau falu irányába, minden nap reggel-este 6-8 km-t kellett gyalogni. A körülmények rosszak voltak, a megfagyott talajt kellett ásní a kegyetlen téli időjárás közepette. A szállást, az ételmezést rendkívül silánynak nevezném, erőnlétünk és egészségünk egyre romlott. Hónapokon keresztül egyetlen táplálékként fagyos krumplit kaptunk, de a szemétdombról még a krumplihéjat is felszedtük. Sokan éhen haltak. Ünnepi ebédnek számított, ha a krumplit borsóval adták.

Külön szólni kell Schorn kapitányról, a láger parancsnokáról. A legyengült deportáltaknak nap mint nap órákat kellett állniuk a reggeli sorakozón. A kapitány rendszeresen ütötte, verte őket. Egyszer egy fiatal losonci fiút így szólított meg: „Te egy szép zsidó vagy”, utána szőlőkaróval fejbe vágta, majd agyonlőtte. A reggeli sorakozón ha kiderült valakiről, hogy beteg, vagy éppen összeesett, akkor Schorn kapitány utasítást adott, hogy a szerencsétlent vetköztessék le alsónadrágig, és lázcsillapítás címen fektessék a hóra. Rendszerint már e „kúra” következtében meghalt a beteg.

A lágerben nemsokára kitört a flekktífusz. Orvos, gyógyszer nem létezett. Rengeteg tetű volt a ruhánkon és a hálöhelyen. Úgy próbáltunk megszabadulni vérszívóinktól, hogy lesöpörtük és agyontapostuk őket. A tetvek nemcsak a járványt hozták ránk, hanem a maradék erőnket is elvették. A flekktífuszt én is megkaptam. A magas láz miatt elvesztettem az eszméletemet, hogy meddig, nem tudom, és azt sem, hogy mi történt velem. A falumbeli Rubinstein Miska bácsi ápolt, és úgy mentett meg a reggeli sorakozóktól, hogy pokrócokkal és hátizsákokkal letakart. Így nem kerültem be az úgynevezett pajtakórházba, ahol valószínűleg a biztos halál várt volna rám.

Április első napjaira talán 200-an maradtunk. Egy reggel sorako-

zó, indulás, célállomás Mauthausen, koncentrációs tábor. A borzalmas utat túléltem, és 1945. május 5-én az amerikai csapatok meghozták számomra is a szabadságot.

**1945–2014**  
**Órássegéd, gépészmérnök,**  
**egyetemi docens, főigazgató, nyugdíjas**

Édesapámék öten voltak testvérek, édesanyámék tízen. 1945 őszére családomból, rokonaimból csak hárman maradtunk. **A szűkebb családi körből a szüleimmel együtt legalább 70 rokonomat ölték meg.**

Órásinas lettem, 1948-ban segédlevelet szereztem, 1949-ben egyetemi előkészítő tanfolyamra jelentkeztem, és felvételt nyertem a Nehézipari Műszaki Egyetemre. Két évet töltöttem Miskolcon, majd felvettek a Hadmérnöki Kar repülőmérnöki szakára Budapestre. Már megkaptam a diplomamunkámat 1953 tavaszán, amikor több társammal együtt eltávolítottak a karról. Indoklás nem volt, de megtudtam, hogy cionista ügynök vagyok. Ez a zsidó orvosok és cionisták elleni szovjetunióbeli perek magyarországi változata volt. Kihallgatást kértem és kaptam Erdei Grúz Tibor felsőoktatási minisztertől. Röviden elmondtam, hogy be szeretném fejezni Budapesten egyetemi tanulmányaimat. Csak ennyit mondott: Lebovits elvtárs, maga nyugodtan induljon haza, két hét múlva menjen be a Műegyetem Oktatási Osztályára, a maga ügye el van intézve.

1953 őszén fejeztem be tanulmányaimat a Budapesti Műszaki Egyetem Gépészmérnöki Karán. Az előírt különbözeti és rendes vizsgáim az utolsó félévben kiválóan sikerültek. Talán ennek köszönhető, hogy a személyzeti osztály tanársegédi állást ajánlott fel nekem, amit elfogadtam.

Negyven évig dolgoztam a Budapesti Műszaki Egyetemen. A Gépészmérnöki Kar Gépelemek Tanszékére kerültem, melynek vezetője, dr. Vörös Imre professzor rövid idő elteltével már figyelembe vette ötleteimet és elismerte munkabírásomat.

1964-ben átkerültem a Villamosmérnöki Kar Géptan Tanszékére, amely később létrehozta a Hő- és Rendszertechnikai Intézetet, ahol egyetemi docens és igazgatóhelyettes lettem.

Ezután elvégeztem a Marx Károly Közgazdaságtudományi



Egyetem mérnök-közgazdász szakát, és 1980-ban ott védtem meg doktori fokozatomat summa cum laude eredménnyel.

Egyetemünk rektora 1984-ben megbízott a Központi Könyvtár főigazgatói teendőinek ellátásával. Informatikai szakemberek segítségével hazánkban elsőként sikerült 9 hónap alatt telepíteni és működtetni az ALEPH nevű integrált, automatizált könyvtári rendszert.

1991. október 9-én Michelberger Pál rektor és Pungor Ernő akadémikus, tárca nélküli miniszter megnyitotta a szabadpolcos, számítógépekkel felszerelt szakolvasót. 1992 és 95 között Pungor professzor támogatásával megszerveztem az ALEPH bevezetését 25 egyetemi, főiskolai, múzeumi, megyei, városi könyvtárban.

A megújult könyvtárat az éppen Magyarországon tartózkodó Teller Ede is meglátogatta, és elismerését fejezte ki. Ez alkalommal adtam át neki műegyetemi leckekönyvének másolatát. Nem köztudott, de a tudós egy évig vegyész mérnök hallgató volt egyetemünkön.

Kezdeményezésemre együttműködés jött létre a Müncheneri Műszaki Egyetem könyvtárával, ennek révén 1988-ban több ezer természettudományi és műszaki könyvet kaptunk ajándékba. 1999-ben ezen állomány egy részét kiegészítettük a Központi Könyvtár feleslegessé vált köteteivel, s ezt ajándékként átadtuk a Kolozsvári Egyetemnek. 1988–89-ben együttműködési szerződést hoztam létre a Budapesti Műszaki Egyetem, a haifai Technion és a Müncheneri Műszaki Egyetem között.

1992. december 31-én nyugdíjba mentem.

### *Hűség a zsidósághoz, elismerés a zsidómentőknek, tiszafüredi mártíremlékhely*

Vitéz Horváth Kálmán előléptetését 1993-ban ezredessé, majd 1996-ban dandártábornokká én kezdeményeztem. 1994-ben a Világ Igaza kitüntetésre terjesztettem fel, és személyesen kísértem el a házaspárt Jeruzsálembe. Horváth százados több ezer zsidót sorozott be munkaszolgálatra a gettókból, amit pedig akkor már rendelet tiltott.

Javaslatomra Almásy Tibor főhadnagyot, aki a soproni laktanya parancsnokaként munkaszolgálatosokat és szökött katonákat mentett meg, 1999-ben dandártábornokká léptették elő. 2003-ban kez-

deményezésemre a Honvédelmi Minisztérium méltó módon megünnepelte 90. születésnapját.

Kezdeményezésemre 2003. június 18-án a Hadtörténeti Intézet és Múzeum díszudvarán emléktáblát avattak vitéz lófő nagybaczoni Nagy Vilmos vezérezredes, honvédelmi miniszter tiszteletére. Nagy Vilmos védelmébe vette a munkaszolgálatosokat, ezért őt 1944 novemberében a csendőrség letartóztatta, és Dachaubá deportálták.

A zsidómentők felkutatása során elért eredményeimet publikáltam a „Zsidótörvények – zsidómentők” című könyvemben, amely 2007 tavaszán jelent meg. A mű bemutatja az Országgyűlés zsidókérdéssel foglalkozó törvényalkotó munkáját 1920 és 1944 között, a kormányok e téren kifejtett tevékenységét, továbbá közel 700 zsidómentő történetét.

Dr. Szegő Ágnessel, a tiszafüredi könyvtár igazgatójával elhatároztuk, hogy felújítjuk a zsidó temetőt és létrehozuk a járás zsidó mártírjainak emlékhelyét, amihez Tiszafüred önkormányzata és polgármesterei: néhai Rente Ferenc és Pintér Erika nagyon sok segítséget adtak. A járásban nagyjából 1000 zsidó élt, Tiszafüreden kb. 120 zsidó család lakott. 2000. szeptember 17-én avattuk fel a felújított temetőt – melynek ravatalozójában négy gránittáblát helyeztünk el közel 500 mártír nevével – és a mártíremlékhelyet. Az ünnepségen a beszédet Mécs Imre országgyűlési képviselő tartotta, a szakrális feladatokat Kardos Péter főrabbi látta el. Tevékenységem jutalmául 2005-ben Tiszafüred város díszpolgára lettem.

Életutam elismeréseként 2005. augusztus 20-án a Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztjével tüntettek ki. Debrecenben 2006-ban a Magyarországi Zsidóságért kitüntetésben részesültem. 2013-ban megkaptam a Radnóti Miklós Antirasszista Díjat, 2015-ben a Mazsihisz a Magyarországi Zsidókért kitüntetését adományozta nekem.

Az elmúlt években rendszeresen tartottam előadásokat a Horthy-rendszerről és a holokausztról hazánk több városában és Németországban.

Szép családom van. Feleségem szintén a Műegyetemen dolgozott, okl. gépész- és villamosmérnök, a műszaki tudományok kandidátusa. Ma már mindketten nyugdíjasok vagyunk. Két sikeres, egyetemet végzett gyermekünk van: egy fiú és egy lány, valamint öt unokánk. Kiegyensúlyozott családi életünk a biztos záloga an-

nak, hogy mindenkor le tudtuk és le tudjuk győzni az élet nehézségeit.

A rasszizmus, az antiszemitizmus, párosulva az idegengyűlölettel, a kirekesztéssel, napjainkban ismét előretört.

A zsidók évszázadokon keresztül jóban-rosszban együtt éltek, együtt örültek, együtt búslakodtak hazánk többi polgárával. 1944 nyarán a magyar vidék nagy részéről a zsidóság eltűnt, nincs többé. Megölte őket a gyűlölet, őrizze emléküket a szeretet. A gyász, az emlékezet és az emlékeztetés minden holokauszttúlélő kiemelt feladata legyen!

# *Epizódok életem egy szakaszából*

## *Frankl Judit vallomása*

(In: A Vészkorszak árvái. Bp., 2020, NÜB, 195–198.)



**Frankl Judit vagyok**, 1934-ben születtem Budapesten, Óbudán, középosztálybeli zsidó családban. Édesapám orvos volt, fogorvosi munkáját édesanyám asszisztensként segítette.

Családunk a vallást a neológ előírásoknak megfelelően tartotta. Kóser háztartást vezettünk. Édesapám reggelente tálesszal és tfilinnel imádkozott. Szombaton és ünnepeken az óbudai templomba jártunk. Az elemi iskola négy osztályát az óbudai zsidó iskolában, a Zichy u. 9.-ben végeztem. Kötődésem Óbudához, az óbudai zsidósághoz nagyon szoros. Évszázadokra visszamenően családunk történetében anyai ágon központi helyet töltött be az óbudai nagy templom. Minden fontosabb családi esemény ott zajlott. Anyai dédnagyapám, Weisz Mór és menyasszonya, Holländer Janette 1874-es házasságkötésükkor óbudai lakosok voltak. Weisz Mór részt vett a zsidó közösség munkájában, irányításában. Síremlékén olvasható, hogy az Óbudai Chevra Kadisa örökös elnöke címmel tisztelték meg.

A templom a második világháborút viszonylag épségben vészelte át. Azt követően még néhány évig működött, majd 1956 után az állam használatába került. Később újjáépítették, és 2010. szeptember 14-én felavatták. Ezen az ünnepségen kaptam életem egyik legnagyobb megtiszteltetését: én gyűjthattam meg az első két gyer-

tyát. Zokogva mondtam el a hálaimát, a Sehechejánut. Eszembe jutott a múlt, a holokauszt borzalmi és a veszteségek, az elpusztított emberek sokasága. Sírásomba bekerültek kis számban örömkönyvek is, az újrakezdés, a folytatás reménye.

Miért járok ennek ellenére **Zuglóba, a Thököly úti templomba?** A 80-as évek közepén barátaim elvittek egy péntek este szombatfogadó istentiszteletre. Ott éreztem azt az áhítatot, meghittséget, ami a régmúlt Óbudáját jellemezte. Kardos főrabbi úr imádkozása, éneklése előhozták a feledésbe merült imákat és énekeket. Jól éreztem ott magam, a közösség tagjai kedvesek voltak, befogadtak. Ritkán járok zsinagógába, de ha elmegyek, akkor mindig oda, a Thököly útiba.

Édesapám életét a zsidótörvények jelentősen befolyásolták. A hétgyermekes ortodox családból csak őt tudták taníttatni. Érettségi után beiratkozott a budapesti Királyi Orvostudományi Egyetemre, ahol három szemesztert jó eredménnyel elvégzett. A numerus clausus-törvény (1920. évi XXV. törvénycikk) értelmében nem tanulhatott tovább. Amikor némileg liberalizálódott a helyzet, a pécsi Erzsébet Orvostudományi Egyetemen befejezhette tanulmányait, 1927-ben orvossá avatták. Budapesten, a poliklinikán kapott állást mint belgyógyász szakorvos. Alkalmazását néhány év múlva zsidó vallása miatt megszüntettek. Letette a fogorvosi szakvizsgát, az egész család segítségével magánrendelőt nyitott. Pár nyugodalmas esztendő után Magyarország a németek oldalán belépett a világháborúba.

Emlékszem, szép kora nyári nap volt, kellemes kirándulást tettünk a budai hegyekbe a szokásos társaságunkkal. Hazafelé menet a nyitott ablakokból kihallatszott a rádióbemondó hangja: Magyarország ténylegesen belépett a háborúba, megtámadta a Szovjetuniót. A felnőttek megdöbbenve hallgatták, mi, gyerekek, irtózatossá féltelmet láttunk szüleink szemében.

És elkezdődtek a szörnyűségek. Édesapámat SAS-behívóval – azonnali jelentkezési kötelezettséggel – kétszer is munkaszolgálatra vitték. Néhány hónap után hazaengedték. 1942 nyár elején frontszolgálatra rendelték a 101/27-es, kizárólag orvosokból álló büntető munkásszázadba. (Retorziónak szánták, a frontszolgálat alól az Orvosi Kamara által biztosított mentesítésük miatt. A kedvezményt megvonták. Ennek az intézkedésnek a zsidó orvosok több mint a fele esett áldozatául.)

Mindig emlékezni fogok a napra, amikor utoljára beszéltünk. Bevagonírozásuk (1942. július 4.) előtt lehetőséget kaptunk egy rövid személyes találkozásra. A helyszín a monori futballpálya volt. Hajnalban keltünk. Vonaton utaztunk Monorig, onnan mentünk az állomástól kb. 2-3 kilométerre lévő találkahelyre. Forró nyári nap volt, sehol egy kis árnyék. Nagyon elfáradtam, fáj a lábam, és rettenetesen nyugós voltam. A fűben ülve, a tűző napon órákon keresztül vártunk, míg végre megérkezett a csapat katonaruhában, sárga karszalaggal. Mindenki sírt, jajveszékelt, szörnyű hangzavar volt, mindenhol zokogás hallatszott. Azután elvezényelték őket. Akkor, hétéves koromban láttam őt utoljára. Két és fél éves frontszolgálat után 1944 novemberében visszahozták Budapestre. Csak annyi lehetőséget kapott, hogy katonai kíséret mellett találkozzon a családjával, de minket nem talált meg, mert akkorra Óbudát már „zsidótlanították”. Aztán egyenesen a téglagyárba vitték, és onnan Buchenwaldba. 1944. dec. 25-én lajstromba vették: Dr. Frankl János, 1899, Budapest, an.: Steinberger Etel, zsidó, orvos, magyar, politikai. Egy szám: 45103 maradt csak, és az elmosódott emlékek.

A háború befejezése után sokáig reménykedtünk abban, hogy életben van, megúsza. Anyukám minden hazatérőre kérdések sokaságát zúdította: látta-e? hol? mikor? beszélt-e vele? milyen állapotban volt? A válaszok bizonytalanok voltak, egymásnak ellentmondóak. Világosan emlékszem 1945-ben a szegedi gyerekotthonban az egyik mádrichunk (vezetőnk), Dov válaszára. Igen, láttam őt, jó fizikai állapotban volt, beszéltem vele, együtt dolgoztunk a táborban egy fogolylázadás megszervezésében. Kétkedve fogadtuk a történetét. Apukám, aki nem foglalkozott politikával, egyetlen szerveződéshez, párthoz sem csatlakozott, hogyan keveredhetett ilyen helyzetbe? A fiú biztosan vigasztalásnak szánta. Egy idő után biztossá vált, **nincs már mire várni**. Telt, múlt az idő, az apró kis információkból mozaikszerűen összeállt a kép, a szörnyű valóság.

**Dov igazat mondott.** A buchenwaldi táborban néhány nappal a felszabadítása előtt felkelés tört ki. Nagyon hamar leverték. A megtorlás – elgondolni sem lehet ilyen embertelenséget – kegyetlen és rettenetes volt. Sajnálták rá a töltnyeket, vagy talán már nem is volt nekik elegendő. Nagy gödröket ásattak a kiválasztott rabokkal, köztük a szervezőkkel, apukámmal is. Képtelen vagyok leírni, mi történt ezután. *(Élve eltemették őket a saját maguk által ásott tömeg-*

*sírba. A szerk.)* Így magyarázatot kapott az adatlapján szereplő „politikai” jelző.

Az idő halad a maga útján, az élet folytatódik. A harmincas évtized utolsó napjait mutatja a naptár.

Az iskolában mi, gyerekek, éltük a megszokott életünket, tanulunk, játszottunk az udvaron és a közeli templom kertjében. A zsidóüldözés és a légitámadások megkeserítették az életünket. Majdnem mindenkinek elvitték az édesapját munkaszolgálatra, ahogy a férfi tanítóinkat, Weisz Bélát és Vándor Andort is.

A szomorú események közvetlenül érintették az osztályunkat. Pollacsek Sanyi családjával Kárpát-Ukrajnából menekült Budapestre. Sok kistestvére volt, csupa kisfiú, mint az orgonasípok. Nagyon szegényen éltek, a templomudvarban húzták meg magukat egy kamrából összetákolt lakásban. Sanyi okos volt és szorgalmas, jó tanulónak számított. Egyszer csak eltűnt az egész család. Nem tudtunk róluk semmit. A háború után derült ki, hogy mivel nem voltak magyar állampolgárok, kitoloncolták őket és elvitték Treblinkába, ahova sohasem érkeztek meg, mert útközben mindannyiukat elpusztították.

A zsidó iskolában vasárnap is volt tanítás, a szombati szünnapon pedig templomi istentiszteletre kellett mennünk. Egyik vasárnap reggel iskolába menet a kb. 10 perces utam közepe táján, a Perc utca és Mókus utca keresztezésében, egy házból suhancok kövekkel dobáltak meg. Ez azután többször megisméltődött. Félttem arra menni. Amikor a többiekkel összefogtunk és együtt mentünk, nagyobb biztonságban éreztük magunkat.

**1944. március 19-én** a németek megszállták Magyarországot, április 5-én bezáratták az összes zsidó iskolát, kiadva a végbizonyítványt. Ettől a naptól kezdve megkülönböztetésül sárga csillagot kellett viselnünk. **November 4-én** összeszedték Óbudán az összes zsidót, és gyors menetben hajtottak minket nyilas suhancok Pestre. Kis hátzissákkal a hátamon, karomon a legkedvesebb babámmal, anyu kezét fogva igyekeztem lépést tartani a csoporttal.

**1945. január 18-án** megtörtént a csoda, a Vörös Hadsereg katonái felszabadították a budapesti gettót. Boldogan ölelkeztünk össze, a nagymama, anyukám és én. **Élünk, és újra együtt vagyunk!**

Buda felszabadulása után hazamentünk Óbudára. A ház állt, a lakás is épen maradt, de teljesen kifosztva, üresen „várt” minket. Nagymamám szomorúan mondogatta: „Mindünket elvitték,



még egy rongyoszsákot sem hagytak.” (A rongyoszsákban a ruhák varrásakor megmaradt szövetdarabokat tartották elszakadt, kopott ruhák javításához.)

Új életünk megkezdéséhez nagyon sok segítséget kaptunk a Jointtól. Támogatásuk nélkül létezni sem tudtunk volna. Kaptunk élelmiszert, ruhaneműt, és konyhai felszerelést is. Ma is őrzök egy összeégett, horpadt alumíniumserpenyőt emlékül.

A legnagyobb segítség az volt, hogy beutalót kaptam Szegedre, a Szőregi út 80.-ba, a Joint által finanszírozott és a cionista **Maccabi Hacair** által működtetett gyerekotthonba. Mikor odaértem, egy hatalmas, sárga ház fogadott, körülötte ugráló, éneklő gyerekekkel.

Sokat köszönhetek az otthonban folyó cionista nevelésnek. Elkéneveztetett, nyafogós egyke kislányból közösségi embert próbáltak faragni, ami csak többé-kevésbé sikerült. Mégis, e nevelés kedvező hatása végigkísért egész életemben. Megtanultam, hogy mi az a nincs. Csak én helyett **mi** vagyunk, nincs enyém, csak **mienk**. Még személyes ruhánk sem volt. Pénteken délután leadtuk a szennyest a sutafiában (ruharaktár), és megkaptuk a soron lévő tisztát. Hiába akartam egy másikat, szebbet, nem lehetett. Teljesítményünket is közösen, kvúcánként (csoportonként) értékelték. Akkor, ott ez a módszer célravezető és hasznos volt.

Szegeden viszonylag jól éltünk. Volt ennivalónk, ha nem is bőségesen. Sokat játszottunk, énekelünk, táncoltunk. Vezetőink, 18-20 éves fiúk és lányok, igyekeztek feledtetni velünk az átélt borzalmakat és a hozzátartozóink elvesztését. Dolgoztunk a ház körül, a veteményeskertben. Ástunk, ültettünk, kapáltunk, öntöztünk, örültünk a termés betakarításának, még a krumpლისzedést sem utáltuk nagyon. Ivritül tanultunk, és komolyan felkészítettek fizikailag és lelkiileg az alijázásra.

Egy kicsi történet a véletlenek szerepéről életünk alakulásában. Anyukám egészségügyi nővérként néhány hónapig az otthonban dolgozott. Nagymamám hetente hosszú levélben számolt be az óbudai eseményekről. Egyszer megemlítette, hogy találkozott egy fiatalasszonnyal, aki most jött haza a lágerből, és sírva panaszkodott, hogy nem találja a kisfiát, azt sem tudja, él-e még. Anyukám emlékezett, hogy van az otthonban egy óbudai kisfiú, aki állandóan sír a szülei elvesztése miatt. Neve szerepelt a két héten belül alijázni indulók között. Találkozásukkor feledhetetlen boldogság sugárzott mindkettőjük arcán. Elgondolni is borzasztó, hogy mi lett

volna, ha a fiú kivándorol. Sohasem tudták volna meg, hogy mindketten élnek, csak a világnak egy másik részén.

Nem járhattunk iskolába, mert nagyon messze volt, 7-8 km-t kellett volna naponta gyalogolnunk. Meleg ruhában sem bővelkedtünk. Az iskolába járást nem hiányoltuk, de az év végi vizsga gondolata nyomasztott.

Fűtőanyaghiány miatt egy istállót átrendeztek és telerakták emeletes ágyakkal. Ott aludt az összes gyerek, egymáshoz bújva, melegítve egymást, mint a kis állatkölykök. Reggelente megjelentek vaságyunk lécein a jégcsapok, mulatságosnak tartottuk, sokat neveltünk rajta.

Egy kellemetlen időszak emlékét is fel kell elevenítenem. 1945. október 4-én bárányhimlős lettem. Azonnal az elkülönítőbe küldtek, érthetően, a járvány elkerülése érdekében. A betegszoba egy apró, kb. 15 négyzetméteres, különálló ház volt két kis szobával, WC-vel. Tizenegy évesen ott feküdtem betegen, lázasan, teljesen egyedül három hétig. Jó esetben behozták az ennivalót a szobába, máskor az ablakon adták csak be. Két-három naponta kisalakozták a kályhát, befűtöttek, és odarakták a tüzelőt. Ennyi volt a kapcsolatom a világgal. Olvasással sem sürgethettem az idő múlását, könyvet, játékot nem engedtek behozni a járvány terjedésének megakadályozása végett. Úgy éreztem magam, mint egy büntetésben lévő rab a magánzárkában. Október 24-én kitarult az ajtó, mehettem fürdeni, és újra szabad voltam.

**1946 tavaszán** sikerült felkerülnöm Pestre. A **Délibáb utca 26.**-ban, egy csodálatos villában volt a gyerekotthon; a vezetés, a programok, a foglalkozások hasonlítottak a szegedi életünkhöz. A Délibáb utcában töltött időre csak nagy vonalakban emlékszem, pedig jól éreztem ott magam, tartalmas, sokrétű, mozgalmas, programokban dús életet éltünk.

A társaim, iskolatársaim nevére, arcára sem emlékszem igazán. Keresem az okokat, miért van ez, hiszen a vészidőszak sok apró mozzanata élesen kirajzolódik előttem. Valószínűleg ezt a kényszerű elhallgatás, a feldolgozatlan problémák okozzák. 1948 után a cionistákhoz való kötődést, a gyerekotthonokban kapott cionista nevelést titkolni kellett. A retorzió súlyos és kemény volt. Nemcsak a továbbtanulás lehetőségét veszélyeztette, de 16 éves kor felett már börtönbüntetés is kiróható volt. Ezért hallgatni kellett. Társaim szétszóródtak szerte a világban, egyesek 1948–49-ben, mások 1956-

ban hagyták el az országot. Most, 75 év után próbálom megtalálni őket.

Úgy hallottam, hogy Cfáton, a Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeumában van egy évkönyv, amely az én hajdani osztályom anyagát tartalmazza. Sajnos az információ téves volt, de a megkeresés mégsem tűnt hiábavalónak. Noémi Singer, akivel a múzeumban kapcsolatba kerültem, elmondta, hogy nagyszülei (Kaplonyi Károly – Efra és felesége, Kati – Batseva) Szegeden és a Délibáb utcában is vezetői voltak a Machac cionista gyerekotthonnak. Milyen a véletlen? Én is azokban az otthonokban éltem.

Felelevenedett még egy emlék is. A Délibáb utcában valamilyen kiállításra készültünk, és mi egy papírmakettel vettünk részt a versenyen. A makettet délutánonként a gazdasági vezető (esetleg Efra, a nagypapa) szobájában, titokban készítettük. Sok ötletet és segítséget kaptunk. Végül első helyezést értünk el, s ennek nagyon örültünk.

1947-ben vagy 48-ban a Vígyszínház műsorára tűzte Capek: Rovarok című színművét, két vasárnap délelőtti előadást tervezve. A szereplőket a gyerekotthonokban élő növendékekből választották. Hogy mi, árvaházi gyerekek, szörnyű emlékekkel a hátunk mögött valódi színházban, felnőtt közönség előtt, hivatásos rendező és színházi személyzet közreműködésével szerepelhettünk, az csodálatos érzés volt. A próbák lenyűgöző hangulata felejthetetlen – igaz, sokat kellett dolgozni, tanulni, míg összeállt az előadás. Újdonságot és különleges elfoglaltságot adott nekünk. Az előadástól nagyon féltünk, lámpalázunk volt. De a siker, a sok taps... megérte. Egy szereplőre emlékszem csak, Riemer Rafira (Gyurira), aki egy galacsint hajtó bogarat alakított, és szorgalmasan görgetett egy nagy gömböt a színpadon oda-vissza. Én a tiszavirágok (kérészek) csoportjában táncoltam, és még volt egy kis szövegem is.

Iskolába a Tarbut Héber Gimnáziumba jártunk a Rökk Szilárd utca 26.-ba, a rabbiképző intézet épületébe. Reggelente korán indultunk, mégis sokszor elkéstünk, mert át kellett szállnunk a körúton. Sokszor lógtunk a villamos lépcsőjén, vagy „tujáztunk”, mert a kocsiba a sok utazni vágyó ember nem fért be.

A tanítás két nyelven: ivritül és magyarul folyt, kiváló tanárok segítségével.

Az ókori történelmet **Hahn István** ismertette meg velünk ivritül. Szigorú, megkeseredett ember volt, családját elpusztították. Sok-

szor íratott ivritül dolgozatot, de magyarul is kérte a szöveget, mert gyenge ivrittudásunk miatt nem mindig lehetett kideríteni, mit is akartunk elmondani. Híres történészprofesszor, akadémikus lett.

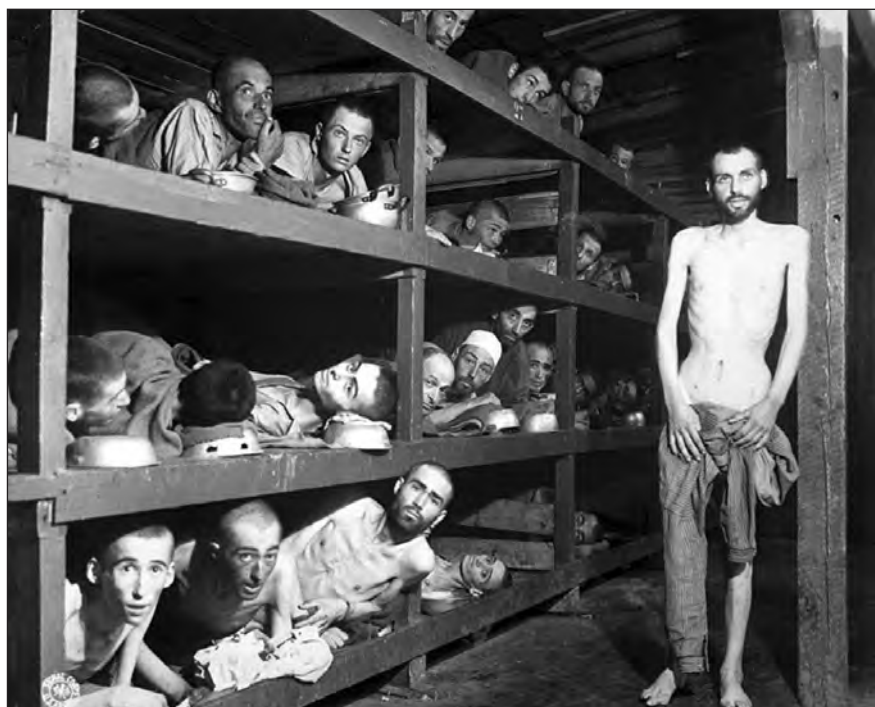
A kémiát **Székely György** tanította; sármos, jóképű fiatalember volt, a lányok mind beleszerettek. Velem a kémiát szeretettette meg olyannyira, hogy élethivatásomnak választottam. A későbbiekben vegyészmérnöki oklevelet, majd a kémiai tudományok kandidátusa címet kaptam ezen a szakterületen. Egyszer még találkoztunk, meglepetésemre Székely tanár úr volt az érettségi bizottság elnöke, amikor vizsgáztam.

Magyart tanított és osztályfőnökünk is volt **Lux Lászlóné Opmann Ilona**. ő is hatást gyakorolt további tanulásomra. Miután az iskolákat, ahova jártam, egymás után államosították, bezárták (1948-ban a Délibáb utcai cionista otthont, utána a Tarbut gimnáziumot, amit akkor már Goldziher Ignác Gimnáziumnak neveztek, majd a Zsidó Gimnázium tagozatát), kérdés volt: hol tanuljak tovább? A Teleki Blanka Gimnáziumot választottam, mert akkor ott Opmann tanárnő volt az igazgató.

Még egy történet egy osztálytársról és a véletlen szerepéről. Kb. tíz évvel ezelőtt megkértek, segítsek egy Izraelben élő magyar származású asszonynak megtalálni osztálytársait, emlékeit. Az óbudai zsidó elemibe járt a Zichy utcába abban az időben, amikor én is ott tanultam. Neve először nem mondott semmit, később kiderült, hogy Weisz Magdáról van szó, akivel egy osztályba jártunk és jó barátnők voltunk. A háború után már nem hallottam róla, azt gondoltam, ő is az áldozatok között van. **De él!** A vészkorszakot a Zoltán utca 6.-ban, egy gyerekotthonban élte át. Szülei nem jöttek vissza, lakásukat kirabolták, nem maradt semmijük. Tizenkét évesen teljesen egyedül nekivágott a világnak, alijázott. Azóta hallani sem akart Magyarországról, megszólalni sem akart magyarul. Egy kibucban él a férjével, három gyereke és sok unokája van. Sok-sok év után egy ismerőse rábeszélésére mégis eljött Magyarországra. Találkozásunk megrázó és örömteli volt. Egymás szavába vágva tettük fel a kérdéseket, mondtuk el a válaszokat. Emlékszel? Emlékszel? „Anyukád mindig finom uzsonnával várt”, „sokat játszottunk nálatok az udvaron, csudi jó volt” stb., stb. Megismertem a családját, sokszor jött Magyarországra. Az itt töltött idő nagy részében együtt voltunk mint régi-új barátnők.

Az idő múlása megszépíti az emlékeket, átértékeli a dolgok jelentőségét. A gyerekkoromban töltött időszak kis történetei is ezt bizonyítják, összességében 75 év távlatából bennem pozitív életrészleteket keltenek.

Más a helyzet, ha visszapörgetjük az időt, és annak a kislánynak, aki én voltam, az érzéseit próbálom felidézni. Nehéz időszaknak számított, különösen a Szegeden töltött idő. Valószínűleg a háború alatt átélt borzalmak következtében rendkívül érzékeny voltam. Sok éjszakát átsírtam, a takarómat a fejemre húzva, hogy a többiek ne ébredjenek fel. A nappalok szorongással, megfelelési kényszerrel teltek. El kellett fogadnom és meg kellett tanulnom a közösségi élet szabályait, törvényeit. Vezetőim támogattak, segítettek beilleszkedni a közösségbe, egy életre szóló értékes útmutatót kaptam tőlük. **Hálásan köszönöm mindazoknak, akik ebben segítettek.**



Buchenwaldi túlélők, köztük több magyar. A középső sorban balról a hetedik Elie Wiesel, a későbbi Nobel-békedíjas író

(Forrás: Wikipédia)

## *A félelem sohasem múlik el...*



### **Donáth Judit vagyok.**

1944. március 19-én, egy tavaszi vasárnap reggel apukám véletlenül éppen otthon volt velünk. Akkoriban gyakran vitték munkaszolgálatra cukorbetegsége ellenére. Hogy bírta ezt ki, nem tudom: inzulint kellett adnia magának, latrinára lehetett csak járni, és mindent kénytelen volt elviselni.

Szólt a rádió: bejöttek a németek. Harmadik elemibe jártam a Hollán Ernő utcai zsidó iskolába. Jött a parancs: többé zsidó gyerek nem mehet iskolába. A zsidókat csillagos házba költöztették. A család úgy gondolta, nem maradunk a szép Újlipótvárosban, elmegyünk a Király u. 41.-be, ahol anyám bátyjának volt egy három és fél szobás nagy lakása. Egy szoba a nagybátyáméké lett: a felesége, Kati néni és az unokahúgom, Juli laktak benne. A másik nagy szobába az anyai nagyszüleim költöztek. A harmadik, a kisebb szoba nekünk hármunknak jutott.

Vége volt a szabad gyerekeletnek. Sárga csillaggal a kardigánomon jártam a barátnőimmal a Szent István parkba biciklizni, cigánykerekezni, játszani. Innentől kezdve nem hagyhattuk el a Király utcai házat. Ja, egyszer elment az egész család a Teréztemplomba kitérni. A nagypapa megtagadta ezt, és megtagadtam én is. Erre sokáig büszke voltam. Még a ház udvarán sem játszhattunk, mert bármikor betévedhettek a nyilas járőrök – maradt nekünk, gyerekeknek a lépcsőház.



Aput persze megint elvitték, de jött az október 15-i híres Horthy-puccs. Egy vasárnap délután hazajött apu. Többet nem ment el. Persze keresték a szökött munkaszolgálatosokat. Jött egy nagy razzia, apu befeküdt az ágyneműtartóba, alig kapott levegőt. Engem pizsamában ráfektettek, bekötötték a torkomat. A nyilasok némi kutakodás, fenyegetőzés után elmentek. Pár nap múlva nőket szedtek össze. Anyut és a nagynénémet elvitték, a KISOK-pályán ácsorogtatták őket késő estig. Anyu a sötétben megszökött. A nagyném nem mert, maradt vesztere, és deportálták. Újabb pár nap, és a lépcsőházi labdázással betörtünk egy ablakot, egy lépcsőházra néző kis szoba ablakát. Kijött egy nagyon dühös ember, ordítozott, majd engem meglátva, megenyhült.

Én magas, szép szóke, göndör hajú, nagyon okos kislány voltam. Félrehívott, és azt mondta: kérdezd meg a szüleidet, van-e pénzük, ha van, elviszlek benneteket egy jó helyre, hogy ne kelljen a gettóba költöznötök. A szomszéd azt mondta, hogy a neve Schwartz úr, és nem zsidó.

Az üzlet létrejött. November 15-én kellett volna a gettóba bevonulnunk. Délután a Király utcából a Vilma királynő úton át (később Gorkij fasor) gyalogosan, sárga csillag nélkül, egy ridiküllel a kezünkben, a szüleimmel hármásban elmentünk az Abonyi utcai iskolába. Délután zsidók még csillaggal sem járhattak ki. Ha igazoltatnak, mi lett volna? Nem nehéz kitalálni.

Schwartz úr egy szekéren elköltöztette az ágyneműnket, a matracainkat, és némi meleg ruhát. Így a nagyszüleim, a nagybácsi, az anyósa és Juli unokahúgom gyalogoltak. Kis vita után bejutottunk az iskola tornatermébe, ahol sok-sok szalma volt leterítve, emberek feküdtek rajta. Mi is lefeküdtünk.

Másnap reggel mindenkit elhelyeztek az iskola különböző termeiben. Mi csak a fiúiskola alagsorában kaptunk helyet, egy nagy teremben, a családunk matracai hátul, a falnál voltak. Megtudtuk a következőket: a hely a Vöröskereszt védeltsége alatt állt. Ocskay László százados szervezte ezt a menedéket. Ő a magyar Schindler! A nőket varrodai munkára osztotta be, a férfiakat egy úgynevezett „ruhagyűjtő században” alkalmazta munkaszolgálatosként. A gyerekeknek még iskolai tanítás is volt a zsidó gimnázium fantasztikusan kulturált, szuper tanáraival.

Engem korom ellenére a gimnázium 1. osztályába osztottak be. Volt mindenféle felmérés. És folyt az élet. Anyu mindennap varrt a

lányiskola tornatermében. Apu mindennap elment a századdal, este hazajött. Én kicsit iskolába jártam, de főleg ennivalóért álltam sorba, kifigyelve, hol mit osztanak. Délután és este a háztetőkön, vaslétrákon ugrálva játszottunk. Közben légítamadások zaja sikított a fülünkbe, de ez minket nem korlátozott a játékban. Ott, a háztetőkön sokat imádkoztam. A szerelem is elért. Értem két fiú is harcolt: Steiner Robi és Kovács Tomi.

Egyszer kihirdették, hogy nincs többet tanítás, és a gyerekek menjenek anyukájukhoz a varrodába. A tornateremben karzat volt, ahol SS-ek álltak lövésre kész gépfegyverrel. Gondoltuk, itt van a vég. DE nem! Ocskay százados közölte, hogy mától nem a Vöröskereszt, hanem az SS védeltsége alatt leszünk. Közben egyre többen menekültek erre a helyre. Már a mosdóban, a WC helyiségekben is aludtak emberek.

Egy napon a férfiakat nem vitték dolgozni, furcsa hangulat, még a megszokottnál is nagyobb feszültség uralkodott. Jött a hír délután, hogy most viszik őket valami repülőtérré. A fiúgimnázium aulájában sorakoztak. Apukám is ott álldogált a hátizsákjával. És én elrohantam, végigvágattam a hosszú folyosókon, kerestem Ocskay századost. Meg is találtam, és kértem, hívja ki az apukámat a sorból. Kézen fogott, elmentünk az aulába, bicegett szegény (az első világháborús sérülései miatt, ezért lett ilyen privilegizált személyiség). Hangosan kiabált: Donáth László jöjjön ide hozzám! Apu kijött a sorból, Ocskay távolabb vitte, majd elindult a menet. Senki nem jött többet vissza az akkoriak közül.

Beteg lettem, kanyarós, sem orvosság, sem elég víz nem állt a rendelkezésünkre. Egy délután nagyon lázas voltam, de ez nem volt lázalom: bejött egy SS-katona, épp az, aki a mi termünkre vigyázott, és megkérdezte: Volt meleg vizük? Tudtak fürödni?

Már mosdó sem volt, az is hálóhely lett. Ezt az embert Ullmann főhadnagynak hívták. Egy óra múlva újra bejött, akkor már civil ruhában volt.

Ugye senkit nem bántottam?

Ez egy alagsori helyiségben történt, ahol az ablakokon keresztül csak lábakat lehetett látni. Hajnalban megpillantottuk az orosz katonák bakancsait. Életben maradtunk.

Utószó 1. Az apai nagyszüleim a gettóban éltek át a borzalmakat. 1945. január 18. után egy repeszdarab a fején találta a nagyapát, aki meghalt.

Utószó 2. A kislányom háromévesen egy reggel sírva ébredt: „Anyu, azt álmodtam, hogy háború van és üldöznek minket.”

Utószó 3. Később a munkahelyemen, a BME Villamosmérnöki Kar Matematika Tanszékén a kollégákkal beszélgettünk arról, hogy kinek mi volt a legfélelmetesebb élménye az életében. Kolléganőm, Pach Klárka azt mondta: „Amikor az anyám mellett álltam az Abonyi utcai gimnázium tornatermében, és a karzaton az SS-ek fegyvert fogtak ránk.”

Utószó 4. A 8. általánost az Abonyi utcai iskolában végeztem (hitközségi átszervezések). Soha egy pillanatra sem jutott eszembe, hogy ezek között a falak között voltam a holokauszt idején. A gyermek pszichéje így védekezik? Törli, ami törlendő. A felnőtt bezzeg minél idősebb, annál élesebben jelennek meg nála a múlt eseményei, mert a múltjára fókuszál annak kegyetlen valóságában.

Ez történt velem is, amikor szinte újra átéltem e kor szörnyűségeit. Visszaemlékeztem, és sírtam. Eleinte csak könnyeztem, később ordítani lett volna kedvem: hogyan történhetett ez meg?

## *A holokausztot Pesten vészeltem át*



### **Lebovits Éva vagyok.**

Azt hiszem, mégiscsak írni kellene az elmúlt „120” évről. A baj csak az, hogy nagyon kevés dologra emlékszem. Vannak időszakok, nem is kevés, amelyek teljesen kiestek. Nem is tudom, hogyan és mivel kezdjem. A lényeg az, hogy meg akarom örökíteni a családom történetét.

A szüleim 1932. január 31-én házasodtak össze. Édesapám, Kálmán (Kohn) Jenő 1900. december 17-én született Pécelen. Az ő családjáról sajnos nagyon keveset tudok. Nagypapa, Kohn Manó 1875-ben született, és asztalosmester volt. Konyhabútorokat készített, a VIII. ker. Pál utcában volt a műhelye. Nagymama, Heuberger Szabina Németújváron született. A másik fiuk, Kálmán Lajos 1903-ban született, de sajnos nem tudom, mi volt a foglalkozása, csak arra emlékszem, hogy húzta a lábát, és a kezét sem tudta jól használni, valószínűleg béna lehetett az egyik oldala. Nőtlen volt. Nagyszüleim és apám testvére a VIII. ker. József krt. 71.-ben laktak. Nagymamának volt még egy lánytestvére, Zseni néni, a férje Fleischer (Falusra magyarosított) Jakab. Két gyermekük született. Az egyik Fleischer György ingkészítő, akinek a Teréz körúton volt üzlete, egyetlen lánya, azt hiszem, kiment Amerikába. Gyuri bácsi második felesége, bár már nagyon idős, de a Nagymező utcában a Radnóti Színház mellett van egy ingkészítő üzlete, ahol még min-

dig Fleischer György van kiírva. A másik Fleischer Erzsébet, már nem él, ahogy a férje, Donáth László sem. A lányuk, az én másod-unokatestvérem, Donáth Judit (Tóth Imréné) elvált, matematikus, egy lánya van. Nem tartjuk a kapcsolatot. (2011. szeptember végén az unokatestvéremmel találkoztam a Thököly úti zsinagógában, szó esett a családról, és akkor ő mondta, hogy nagymamáinknak volt még egy testvérük, talán Laurának hívták, én most hallottam róla először.)

Édesanyám, Singer Berta 1897. február 8-án született Koroncón. Anyai nagypapám, Singer Dávid meghalt 1936-ban, szatócsüzlete volt először Koroncón, majd Mosonban. Nagymamám, Berl Teréz meghalt 1928-ban. Sajnos egyiküket sem ismertem. Édesanyámék hatan voltak testvérek: Székely Lipót (1887–1944), Székely Jenő (1897–1944), Singer Anna (1895–1944), Singer Szidónia (1901–1964), Singer Erzsébet (1903–1986).

Röviden a család anyai ágáról:

Székely Lipót, nekem Pali bácsi, a Generali biztosítótársaságnál dolgozott, a felesége Karolina volt, nekem Lincsi néni, ők a VIII. ker. József utcában laktak, és két gyermekük született: Ági (1920–1945), akinek a férje Kormos László gordonkaművész.

Kormos Laci fehér karszalagos munkaszolgálatos volt, mert az édesapja az első világháborúban kitüntetést kapott. A 2. magyar hadsereggel a Don-kanyarba került, ott pusztult el. Fiukat, Ernőt (nekünk Öcsi, 1925–1944) szintén munkaszolgálatba hurcolták, és nem jött vissza. Pali bácsi is munkaszolgálatos volt, a család úgy tudja, hogy 1944 vége felé hazaengedték, de mi (Bözsi és Lincsi néni is) akkor már a gettóban voltunk. Valaki Pali bácsinak azt tanácsolta, hogy menjen a gettóba, ott megtalál bennünket. Sohasem ért oda, és a felszabadulás után soha többé nem került elő. Lincsi néni nálunk lakott a csillagos házban, majd Bözsivel ment be a gettóba, ha jól tudom. Ők a Síp utca 12.-ben laktak. Mindketten megérték a felszabadulást. Ági lányuk bujkált az István úton, ott lakott a férje, Kormos Laci édesanyja. Valaki feljelentette őket, és január 10-én a nyilasok végeztek velük. Az egész családból csak Lincsi néni maradt életben, ő azonban hamarosan megtudta, hogy rákos, és 1946-ban öngyilkos lett.

Székely Jenő gyógyszerész volt Győrött, a felesége, Wittmann Kató tanítónőként dolgozott. Egy kisfiuk született, Ferkó (1936–1944).

Singer Anna (nekem Annus néni) férje Weisz Lajos órás és ékszerész volt. Mosonban laktak, a két fiuk neve: Laci, Jichák ben Jehuda és Bandi, Mena ben Jehuda (1924–1993).

1944 májusában Kató néni Ferkóval a győri gettóba került. Jenő bácsi gyógyszerész volt, így neki nem kellett odaköltöznie, mivel az orvosokat és a gyógyszerészeket külön dolgoztatták. Valamikor június folyamán az Ostermayer utcai mosoni gettót áttelepítették Győrbe, így Annus néni, Lajos bácsi és a többi mosoni rokon együtt volt Kató nénivel és Ferkóval. Jicki (Laci) és Mena (Bandi) ekkor már munkaszolgálatosok voltak.

A győri gettó lakóit Auschwitzba vitték, senki sem élte túl. Kató nénit valószínűleg rögtön balra küldték (jobbra mentek a munkára alkalmasok, balra azok, akiket gázkamrába küldtek), mivel Ferkó még csak hét és fél éves volt. Jenő bácsi később Győrben önként jelentkezett egy transzportba, anyunak és Bözsinek azt írta: megyek, megkeresem a kedveseimet. Őt Buchenwaldba vitték, ott halt meg, ezt a háború után a Vöröskereszt értesítéséből tudtuk meg.

Singer Szidóniát, Szidi nénit és férjét, Neumann Pált sajnos nem ismertem. Olaszországban éltek, de amikor Mussolini internálni akarta a külföldi zsidókat, úgy döntöttek, hogy kivándorolnak Palesztinába. Anyu és Bözsi még találkoztak ott velük.

Singer Erzsébet, Bözsi első férje Szilasi Mihály volt, ők a harmincas évek közepén elváltak, gyermekük nem született. 1946-ban férjhez ment Székely Józsefhez (megh. 1985), akinek első feleségét és két gyermekét Auschwitzban megölték. Bözsi első férje a munkaszolgálatban pusztult el.

A családról körülbelül ennyit tudok.

Én 1937. június 27-én születtem. Szüleim és Bözsi nagynéném (anyám húga) a VIII. ker. Népszínház u. 16.-ban laktak. Ez egy kétudvaros, ötemeletes ház. Mi a második udvarban, a második emeleten laktunk. A mi ablakaink alatt nem jártak el, ott nem volt körfolyosó, az csak három oldalon volt. Bözsi az első udvarban, az ötödik emeleten lakott, ott körfolyosó volt. A Baross utcai klinikán születtem, vörös hajjal. Apukámat, anyukámat én sötétbarna hajúnak ismertem. Anyukám azt mesélte, hogy szőke volt lány korában. Állítólag nagymamám (apai) csak legyintett, hogy lány és vörös. Mivel anyukám és apukám is dolgozott, nálunk lakott egy lány (cselédlány vagy háztartási alkalmazott), aki a konyhában aludt, ellátta a háztartást, és vigyázott rám. Kucsin Rózsának hívták.

Édesapám lift- és daruszerelőként dolgozott. A Magyar Királyi Állami Felső Ipariskolában művezetőként végzett, és a Rómaifürdőn a Roessemann és Harmatta gépgyárban dolgozott. Nagyon jó szakember lehetett, mert sokat küldték külföldre. Én azt tudom, hogy Splitben hajódaruk szerelését vezette. 1935-ben a gyár vezetése megbeszélte vele, hogy magyarosítson, mert Kohn névvel nem tudják külföldre küldeni. A Kálmánt választotta, ezt ugyan egy kicsit nehéz volt elintézni, mert királyi védett név volt, de a munkahely segítségével sikerült.

Édesanyám német-francia levelező volt, németül gyorsírní is tudott. Egy Szilárd nevű cégnél dolgozott; a vállalat autógumikat és alkatrészeket forgalmazott, az Andrassy út és a Nagymező utca sarkán, a Radnóti Színház mellett volt az üzletük.

Gyerekkoromból sajnos nem sok dologra emlékszem. Édesanyám elbeszéléséből tudom, hogy egyszer valakinek bemutattak, talán kétéves lehettem, és a nevemben a k betű helyett t-t mondtam. A hölgy azt mondta anyukámnak, hogy „csuda édes, mindent beszél”. Attól kezdve úgy mutatkoztam be, hogy Tálmán Évite csuda édes, mindent beszél. Német nyelvű óvodába jártam. Egy héten egyszer vagy kétszer gyermekorvoshoz vittek a vérszegénységem miatt, és májinjekciót kaptam. A Népszínház utcától a Köztársaság térig (akkor Tisza Kálmán tér, ma II. János Pál pápa tér), az orvosig minden alkalommal végigbőgtem az utat.

Minden nyáron Mosonban nyaraltam Annus néninél, persze Rózsi, a lány jött velem. Nagyon szerettem ott lenni, néha Bözsi is lejött egy pár napra. A fiúk, Laci és Bandi (Jicki és Mena) mindig kényeztetek, én voltam a kicsi. Tavasszal és ősszel a szüleimmal vasárnaponként kirándulni jártunk nagy társasággal. Úgy tudom, hogy a szüleim már korábban is szerettek kirándulni, azt hiszem, ott ismerkedtek meg. Ebben talán rejlett egy kis politika is. Anyukám és Bözsi már 1929-től szakszervezeti tagok lettek, ami az akkori időben nem volt dicséretes, sőt akadt olyan munkaadó, aki nem alkalmazott szakszervezeti tagokat, vagy letagadták neki e tény az ott dolgozók. Ezekben a kirándulásokon általában elhangzott valamilyen előadás is, természetesen politikai jellegű.

1944 májusától keresztény személy zsidónál nem dolgozhatott. Így Rózsi, aki születésem óta nálunk lakott, elment tőlünk. Ha jól tudom, akkor már volt egy komoly udvarlója, egy villamoskalauz, és ahhoz ment férjhez.



A különböző zsidótörvényekből én nem érzékelttem semmit. Édesapámat már 1940-ben vagy 1941-ben elvitték munkaszolgálatra, valahová Erdélybe. Hogy hova, sajnos nem tudom, de arra emlékszem, hogy édesanyám ott néha látogathatta, és vihetett neki csomagot is.

Talán 1943-ban édesanyámat is elbocsátották az állásából. Hogy miből éltünk, nem tudom, csak arra emlékszem, hogy járt hozzánk egy nagyon szép, magas, fekete asszony, Antónia, aki gyöngyöt hozott. Anyukám gyöngyöt fűzött, és ezért kapott valamicske pénzt.

Azt hiszem, 1943-ban történt, hogy a szüleim beírtak katolikus hittanra. Gondolom, abban reménykedtek, hogy ha megkereszteltetnek, akkor rám nem vonatkoznak a különböző törvények. Ha jól emlékszem, a Sziklakápolnába jártam tanulni, és a Notre Dame de Sionban volt a vizsga, amely igen jól sikerült, szentképet kaptam ajándékba. A keresztelő napját jom kippurra (a legnagyobb zsidó ünnep, az engesztelés napja) tette az egyház. Na ez már az én anyukámnak is sok volt, úgy döntött, hogy ezen a napon nem enged megkeresztelni.

1943 szeptemberében mentem első osztályba. A Rökk Szilárd utcai zsidó iskolába írtattak be, amely a József körút, a Bérkocsis utca és a Rökk Szilárd utca által határolt épületcsoportban volt – a mostani Somogyi Béla utca és a Bérkocsis utca sarkán. A rabbiképző mellett tanítóképző is működött, és ennek gyakorló iskolájaként működött ez az elemi iskola. Annus néniéktől töltőtollat kaptam ajándékba. Ez akkor igen nagy és drága dolognak számított. A zsidó iskolában szombaton nem folyt tanítás, helyette vasárnap jártunk.

Édesapámat aztán leszerelték, majd újra behívták. Arra pontosan emlékszem, hogy 1944. március 17-én, egy pénteki napon az iskolában, a padomban felejtettem a töltőtollamat, és nagyon kétségbe voltam esve. Apukám itthon tartózkodott, és megvigasztalt, hogy majd vasárnap, ha megyek az iskolába, megtalálom. Március 19-én, vasárnap szállták meg az országot a németek. Édesapámmal a körút és a Népszínház utca sarkán álltunk kézen fogva, és néztük, ahogy vonulnak a motoros és egyéb járművel érkező katonák. Az iskolámat a Gestapo még azzap elfoglalta, gyűjtő- és kivégzőhely lett belőle. A töltőtollam ott maradt.

1944. március 21-én elhunyt a nagypapám, rá hat hétre a nagybátyám, apukám öccse is. A mai eszemmel úgy gondolom, hogy

jobban jártak, mert otthon, ágyban haltak meg, és még a körülményekhez képest tisztességesen el is temették őket.

1944. április 5-től minden zsidónak, 6 éves kortól, a ruháján sárga csillagot kellett hordania, a mérete is elő volt írva. Hogy mivel magyarázták nekem, arra nem emlékszem. Édesanyám varrta őket; egyet eltett belőlük, ma is megvan.

Június elején bombázták Budapestet, sokszor éjszaka. Anyukám mesélte, hogy amikor felkeltettek, mert a pincébe kellett menni, és ő felhúzta az egyik cipőmet, majd kezdte a másikat is, én le akartam feküdni, és lehúztam a már felhúzott cipőt. Szóval nem volt egyszerű engem levinni a pincébe.

Velünk szemben a harmadik emeleten lakott egy férfi az édesanyjával, Tuczingernek hívták (talán József volt a keresztnéve). Nyilas volt, és azzal töltötte az estéit, hogy a sötétben az ablaknál állt és figyelte, mi történik a házban. Ezt a szomszédok onnan vették észre, hogy felparázslott a cigarettája. Nem tudom, csak a mai eszemmel gondolom, hogy akkor már beszéltek, hogy elviszik a zsidókat. A vidéki rokonaink még a gettókból írtak – ma is megvannak a levelek –, aztán jött a hír Gyórból Jenő bácsitól, hogy elvitték őket.

Visszatérve a Népszínház utcába: a második emeleten lakott egy család, Putovicsék, egy lányuk volt, 17-18 év körüli lehetett. Csak az egyik szülő volt talán zsidó, de a papa az első világháborúban kitüntette magát, így mentesültek a zaklatásoktól. Több zsidó család megkérte őket, hogy vigyázzanak a drágább szőnyegekre vagy a be nem szolgáltatott ékszerekre, és a háború után majd adják vissza. (Itt kell megjegyezni, hogy a zsidó családoknak be kellett szolgáltatniuk az ékszereiket. Az iratok között nekünk is van erről valami papírunk. A rádiót is be kellett adni, de nekünk rádiónk nem volt.) Nagyon jó emberek voltak Putovicsék, elvállalták. A német megszállás után Tuczinger feljelentette őket, és a harmadik emeleten lakó zsidó Galambosné is, akinek a férjét már korábban elvitték, annak ellenére, hogy nem volt zsidó, de kommunista az igen. Soha nem jött vissza, hároméves kislányuk, Márta így talán a nagymamával vagy valaki mással maradt otthon. Mind a négyüket a rabbiképző épületébe vitték (ide jártam iskolába), ahol a Gestapo kihallgatta őket, majd késő este a Bérkocsis utcában agyonlőtték mindnyájukat – azaz csak akarták, mert Galambosné a csodával határos módon nem halt meg. Amikor a németek elmentek, vala-

hogy eljutott a Rákóczi térre a taxisokhoz. A férje taxisofőr volt, amíg el nem vitték. Szerencsére a téren lévő kollégák között volt olyan, aki segített neki. Túlélte a borzalmakat. A felszabadulás után lányával, Mártával visszaköltöztek a Népszínház utcai lakásba. Én is emlékszem a nyakán maradt csúnya sebhelyyre. A háború után feljelentették Tuczingert, sikerült is elfogni, és Galambosné volt a koronatanú. Apukám is elment a tárgyalásra. Mikor a bíróság behívta Galambosnét, akkor Tuczinger felkiáltott: hát maga él?! A bíróság kötél általi halálra ítélte. Kegyelmet kért, és életfogytiglanra változtatták az ítéletet. 1956-ban a forradalom alatt kinyitották a börtönöket, és ő is elment Nyugatra.

1944. június végétől kijelölték az úgynevezett csillagos házakat, zsidók már csak ilyenben lakhattak. Egy lakásba több családot is költöztettek. A Népszínház u. 16. is csillagos ház lett. Az első udvarban lakott a házmegbízott, egy nagyon rendes keresztény családnak a férfi tagja, Pólya József. A második udvarban ettől kezdve csak zsidók voltak. A mi kb. 70-72 m<sup>2</sup>-es lakásunkba, mely két egymásba nyíló szobából, előszobából, fürdőszobából, konyhából és kamrából állt, odaköltözött a nagymamám a József krt.-ről, Bözsi, Bözsi barátnője, az első udvarban lakó Elza az édesanyjával, Bözsi anyósa és sógornője, bár első férjétől a harmincas évek közepén elvált, és Lincsi néni, a nagynénim. Összesen, ha jól emlékszem, kilencen voltunk, de lehet, hogy valakit kifelejtettem. Kijárási tilalom volt, délelőtt és délután 2-2 órára lehetett kimenni, és külön élelmiszerjegyek voltak zsidók számára. Édesapám újra munkaszolgálatos lett valahol Csepelen.

Hogy így együtt, ilyen sokan miképp éltünk, arra nem emlékszem. Sok gyerek volt, és a folyosón biztos játszottunk, amíg lehetett. Az igazság az, hogy csak azok az események maradtak meg az emlékezetemben, amelyek számomra nagyon megrendítő élményt jelentettek.

Egy nyári nap, talán júliusban, jöttek a nyilasok, a rendőrök, és a következőket hirdették ki: minden 18 év feletti nőnek le kell menni az udvarra, ahol kiválogatják azokat az 50 év alattiakat, akiket munkára akarnak elvinni. Az összes lakásba bementek, és ellenőrizték, hogy ki maradt ott. A kihirdetés úgy történt, hogy kolompoltak az udvaron, akkor mindenki kiment a folyosóra, és egy hangosbemondó segítségével tudatták a tennivalókat a lakókkal.

Bözsi és anyukám nem akartak lemenni, mert még mind a ketten

50 év alattiak voltak, és félték, hogy elviszik őket. Bözsi bekötötte a fejét és befeküdt az ágyba, mintha beteg lenne. Anyukám bement a kamrába, ahol volt egy nagy fehér szekrény, és abban bújt el. Rázártam a szekrényajtót, de előtte még kitanítottak: én fogok ajtót nyitni, és azt kell mondanom, hogy csak egy beteg van itt, a többiek lementek az udvarra. A mi lakásajtónk a folyosó végén helyezkedett el, és mellette derékszögben volt a szomszéd lakás ajtaja. Hárman jöttek ellenőrizni: egy nyilas, egy rendőr és a házparancsnok. A nyilas és a rendőr bement a szomszédba, a házparancsnok pedig odaszólt, hogy ő addig megnézi a mellettük lévő lakást. Bejött velem az előszobáig, nem kérdezett semmit. Gondolom, pontosan tudta, hogy Bözsi és anyu nincs lent, hiszen több mint tíz éve laktak itt, igen jól ismerték egymást. Még ma is emlékszem, hogy nagyon félttem akkor. Mikor kijöttek a szomszédból, addigra a házparancsnok is kijött, és én az ajtóban állva hallottam, hogy Pólya bácsi azt mondja: minden rendben, csak a kislány van itt.

Anyukám és Bözsi úgy döntöttek, hogy engem beadnak egy gyermekotthonba, amely a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt állt, mert úgy gondolták, hogy ott nagyobb biztonságban leszek. Ez a Columbus utcában volt, az Erzsébet királyné útján túl, de attól nem messze. Ha kifelé megyünk, akkor a jobb oldalon. Nemrég arra jártam, talán 68-as a szám. Azt nem tudom, hogy melyik hónapban történt ez, talán szeptemberben. Csak arra emlékszem, hogy többen mentünk, valószínűleg a házból más gyereket is vittek oda – gyalogosan, zuhogó esőben, át a ligeten. Sötétedett, amikor odaértünk. A ház előtt nagy kertet láttunk, meg bombatölcséreket és halottakat. Anyukám otthagytott, a hajamat levágták rövidre. Még egy nagy tornaterem jön elő az emlékeimből, ezenkívül nem emlékszem semmire, csak arra, hogy talán egy vagy két hét múlva valamilyen módon üzentem haza, hogy nem akarok ott maradni. Édesanyám megszervezte valahogyan, hogy a győri gyógyszerész nagybátyám keresztény társa, Sal János eljőjön értem a Columbus utcába. Megérkezett. Levette a kabátomról a sárga csillagot, és a Thököly úton felszálltunk arra a villamosra, amelyik végigment a Rákóczi úton, aztán az Erzsébet hídon át Budára. Mi a Blaha Lujza térig utaztunk. Az utolsó kocsira szálltunk, és a peronon maradtunk, mert zsidók csak ott utazhattak. Csak arra emlékszem, hogy nagyon félttem, mert úgy gondoltam, látják, hogy nem viselem a sárga csillagot. A Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álló gyer-

mekotthonba a nyilasok december elején betörték, és mindenkit elvittek. December 7-én indult az utolsó szerelvény Bergen-Belsenbe, ezen utaztak a gyermekotthon lakói. Így kerültem vissza a Népszínház u. 16.-ba, a csillagos házba.

Október 15-én Szálasi átvette a hatalmat. Ekkortájt, mivel a Népszínház utca végén, a Teleki tér környékén valami ellenállásféle volt, a környék összes zsidóját összegyűjtötték a Városi Színháznál (ma: Erkel Színház) a Tisza Kálmán téren (ma: II. János Pál pápa tér). Két-három napra való holmit vihettünk magunkkal. Ott kihirdették, hogy a nálunk lévő pénzt, ékszert le kell adni. Kicsivel később a házunkból valakit agyonvertek; azt mondták, azért, mert ékszert találtak nála. Később elindult a menet gyalog a Tattersallba (ma: Nemzeti Lovarda). Az úton kétoldalt járókelők álltak, akik bámultak minket. Mi hárman voltunk: édesanyám, nagymamám és én. Anyukám egy kis bőrröndöt hozott, és a karján volt egy pléd. A Keleti pályaudvarnál egy szőkére festett hajú, 30-40 év közötti nő kitépte anyukám kezéből a bőrröndöt. Édesanyám kérte, hogy ne vegye el, mert a kislányának van benne egy pár holmi, erre a nő két kézzel megfogta a bőrröndöt, és fejbe vágta vele anyukámat. (Később évekig azt gondoltam, hogy megkeresem és megtalálom azt a nőt.) Kiertünk a Tattersallba, és leültünk ott egy bokor tövébe. A nagymamám odasúgta anyunak, hogy valami gyűrűt eldugott. Én sajnos meghallottam, és valami borzasztó hisztériás jelenetet rendeztem, hogy azt akarják-e, hogy minket is agyonverjenek. Megnyugtattak, hogy eldobták a gyűrűt. Soha nem kérdeztem meg tőlük, hogy mi történt az ékszerrel. A mai eszemmel nagyon szégyellem ezt a borzasztó hisztériás jelenetet, pedig soha senki nem hányt a szememre.

Nem tudom, hány napig voltunk a Tattersallban, talán kettő vagy három. Akkor bejelentették hangosbeszélőn, hogy Szálasi nemzetvezető megengedi a zsidóknak, hogy hazamenjenek. Az ott lévő zsidók megtapsolták Szálasit. A hazamenetelt úgy szervezték, hogy csoportokra osztották azokat, akik egyfelé mentek. Rendőr kísérte őket, hogy ne legyen bántódásuk. Azt már felnőtt fejjel tudtam meg, hogy volt olyan csoport, amelyet valamelyik zsinagóga-ba vittek (Dohány-templom vagy a Rumbach utcai), majd téglagyár és deportálás lett az út vége. Mi is többen indultunk el rendőri kísérettel a Rákóczi úton, de a Berzsényi utcánál úgy gondolták a felnőttek, hogy a Tisza Kálmán téren keresztül közelebb lesz a

Népszínház utcához eljutni. Mi hárman és még egy-két ember erre ment tovább, persze itt már nem volt rendőri kíséret, mert ők a Rákóczi úton mentek. A Tisza Kálmán téren volt akkor a Gestapo egyik főhadiszállása. Mikor a Luther utcánál befordultunk balra és a lámpához értünk, „Halt!” kiáltás hallatszott. Megálltunk, két vagy három fekete egyenruhás német jött oda (gondolom, SS-ek). Egyikük rám fogta a géppisztolyt. Nem tudom, mit mondott, de véleményem szerint annak köszönhetjük az életünket, hogy az édesanyám fantasztikusan jól beszélt németül. Elengedtek bennünket, de minden lámpánál újra kiabálták, hogy „Halt!”. Mi megálltunk, de nem jött senki. Ez addig tartott, amíg be nem fordultunk a Szilágyi utcába. Anyukám egyszer sem mesélt később erről a beszélgetésről az SS-szel, de az igazsághoz tartozik, hogy sajnos nem is kérdeztem róla.

A különböző külföldi követségek – svájci, svéd, spanyol, Vatikán stb. – Wallenberg, Carl Lutz és a többiek segíteni akarásának eredményeként úgynevezett védlevelet, „Schutzpass”-t adtak az üldözötteknek. Ez arról szólt, hogy melyik ország védelme alatt áll az illető. Úgy tudom, pénzbe került. Később cionista szervezetek hamisították, főleg a svájci és a svéd menleveleket. Ezzel sok embert mentettek meg, bár a nyilasok a vége felé kényük-kedvük szerint tépték el a papírokat. Mi szegények voltunk, nem tudtunk volna ilyen védlevélhez jutni. Nagymama testvére, Zseni néni és a férje, Falus bácsi nekünk hármunknak vettek svájci Schutzpasst. Hogy valódi volt-e vagy hamisított, már sohasem fogjuk megtudni, de nem is fontos. Ekkor Bözsitől el kellett válni. Ő ott maradt a Népszínház utcában, mi hárman: anyu én és a nagymama, elköltöztünk az ún. védett házba. Azt hiszem, mindez november elején lehetett.

A védett házakra kiírták, hogy melyik követség fennhatósága alatt állnak az ott lakók, és a nyilasok elvileg nem mehettek be. Mi először a Balzac utcába (akkor Légrády Károly utcának hívták), majd a Tátara utca elején lévő védett házba költözhattünk. A harmadik vagy negyedik emeleten egy 3-4 szobás lakásban 23-30-an laktunk. Nem emlékszem, ott hogyan éltünk. Talán egyszer egy nap hoztak enni. Arra viszont emlékszem, hogy a nyilasok elég gyakran betörték a házba, mindenkit leparancsoltak az udvarra, és ellenőrizték a papírjainkat. Ilyenkor volt, akit jobbra, és volt, akit balra állítottak. Az egyik csoportot visszaengedték, a másikat elvitték. Ma már tudom, hogy akiket elvittek, azokat belelőtték a Dunába. November végén, egy

délelőtt, amikor a nyilasok újra ellenőrizték a papírokat, a miénket is elvették, és nem adták vissza. Szerencsénkre nem a Duna volt az irány, hanem négyes sorokban a Szent István körúton indultunk el az Andrassy út felé. Fiatal, 15-18 év körüli nyilas suhancok fegyverrel hajtottak bennünket, néha feltett kezekkel kellett mennünk. Az Andrassy útnál befordultunk jobbra, a kiskörút felé. Időnként megállt a menet. A járókelők, az üzletekben dolgozók megbámultak minket. A Nagymező utca sarkánál is megálltunk. Az Andrassy út másik oldalán, a sarkon volt az a vállalat, ahol anyukám dolgozott. A kollégái is kijöttek báméskodni. Valamelyikük észrevette anyukát, és ezután többen átszaladtak, és hozták az uzsonnájukat nekünk. Persze a nyilas kísérekkel volt egy kis háború, de azért egyik kollégának sikerült odaadnia az uzsonnáját. Jó napunk volt, kaptunk ennivalót. A menet a kiskörúton keresztül eljutott a Dohány-templomig, ahol kezdődött a gettó.

A gettó a VII. ker. Dohány utca, Nagyatádi Szabó István utca (ma: Kertész utca), Király utca, Csányi utca 3–6. szám, Rumbach Sebestyén utca 17–19. szám, Madách Imre út, Madách Imre tér, Károly király út (ma: Károly körút) által határolt kb. 0,3 km<sup>2</sup>-es területen volt. 70 ezer embert zsúfoltak össze erre a területre. Átlagosan kb. 14 személy jutott egy szobára. A gettót magas deszkapalánkkal vették körül, és december 10-én lezárták. December 10-ig a bátrabb keresztény emberek még bejöttek látogatóba, és hoztak ennivalót. A gettó négy központi kapuját fegyveresek őrizték.

A beköltözők a központi fekvésű Klauzál térre érkeztek, ahol ékszereiket, értéktárgyaikat, pénzüket, ha még volt, elkobozták. Az emberek elosztása nem tudom, hogyan történt, csak arra emlékszem, hogy minket az Akácfa utca 36.-ba kísérték, és ott a második emeleten kellett beköltöznünk egy lakásba. A főbérlőt Neynek hívták, egy férfi volt és az anyja. Már akkor sem értettem, a férfi hogy maradhatott otthon. Persze a lakásba rajtunk kívül még más családokat is beköltöztettek. Nem emlékszem arra, hányan laktunk ott. Anyukám valahogy megtudta, hogy Bözsi és Lincsi néni a Síp u. 12.-be került.

A lakóhelyiségek rendkívül zsúfoltak, a tisztálkodási feltételek minimálisak voltak. A vízhálózat akadozva vagy egyáltalán nem működött. Vízet a szomszédos házakból vagy a megnyitott természetes kutakból kellett hordani. Fürdésre szinte egyáltalán nem nyílt lehetőség. Nagyon hideg tél volt.



A legnagyobb gondot azonban az élelmiszerhiány jelentette. December elején hivatalosan megállapították egy nagyon szűkös élelmiszer-fejadagot, kenyérből pl. személyenként naponta 150 gramm jutott. A kenyeret kezdetben kívülről szállították, később a Nemzetközi Vöröskereszt által biztosított lisztből a gettó kisebb pékségeiben sütötték. Az élelmiszer-ellátás akadozott. Három nagy és több kisebb közkonyha működött. Naponta egyszer kaptunk főtt ételt: babot, sárgaborsót.

December 27-ére Budapest körül bezárult a szovjet ostromgyűrű, és ettől kezdve a város, de különösen a gettó élelmiszerhelyezete kritikussá vált.

Arra emlékszem, hogy vagy velünk szemben, vagy mellettünk egy gyerekotthon volt, s amikor az találatot kapott, a környező házakból mentek a gettólakók oltani a tüzet. A lakásunkban élő egyetlen férfi azonban nem ment segíteni. Hétéves voltam, de ezt megjegyeztem magamnak. Nem emlékszem arra, hogy mennyit éheztem, vagy nyafogtam-e, amikor éhes voltam.

A nyilas csoportok gyakori betörései ellen azonban nem volt védelem, s ezek fosztogatással, több esetben gyilkossággal párosultak. Január közepén egy gyilkosságokkal végződött nyilas betörést követően a hasonló esetek megelőzésére száz rendőrt vezényeltek a gettóba.

A halottakat a Klauzál téren és a Dohány-templom kertjében halomba rakva tárolták.

A vízhiány okozta tisztálkodási nehézségek következtében nem sikerült beszerezni ruhatetűt és fejtetűt is. Arra nem is emlékszem, hogy WC- t használtunk-e vagy latrinát. 1945. január 18-án szabadultunk fel, akkor ért oda a Vörös Hadsereg.

Gyalog indultunk hazafelé, végig az Akácfa utcán, a Corvin áruházhoz. A Corvin lángokban állt.

A Népszínház utca 16. számú ház, miután a zsidókat elvitték, rendőrlaktanya lett. Ezt utólag, a felszabadulást követően tudtuk meg, Azért, hogy a rendőrök elférjenek, az ott maradt holmikat, a bútorok egy részét, a ruhaneműket egy-egy lakásban gyűjtötték össze.

A hazaérkezésünkkel kapcsolatban csak arra emlékszem, hogy a WC-ben púposan állt az odafagyott fekália. Nem emlékszem, anyukám hogyan csinált rendet. Anyukám más lakásokból próbálta több-kevesebb sikerrel visszaszerezni a ruhaneműinket. Egyik

nap a házmesterné felküldött egy tányér levest nekem. A tányér véletlenül anyukám étkezésletéből volt, nem lehetett eltéveszteni, mert apró kék, nefelejcsszerű virágok díszítették. Mivel valahogy meg kellett élnünk, anyukám kiment – feltehetően gyalog – Rómaifüldőre, a gyárba, ahol apukám dolgozott, és kérte a felvételét. Sikerrel járt. 1952-ig dolgozott ott. Eleinte nem kaptak fizetést, hanem természetben adtak nekik lisztet, zsírt, lekvárt stb., amit anyukám hátizsákban hozott haza. Én márciustól újra jártam iskolába, a Rökk Szilárd utcába, de sámlit kellett vinni, és akinek volt, tűzfát is. Nagymamám kiült a József körút és a Pál utca sarkára egy sámlira, előtte egy hokedli volt, és az asztalosműhelyből árult vágódeszkákat, fakanalakat.

Apukámról nem volt hírünk. A szomszéd néni rendszeresen kártyát vetett anyukámnak, és mindig az volt a vége, hogy apuka él és jön haza. 1945. szeptember elején érkezett haza, meghívva. Kiderült, hogy Csepelről gyalogmenetben hajtották őket Hegyeshalomig (a szüleim halála után megtaláltam azokat a levelezőlapokat, amiket útközben még küldött nekünk), ott a németek felügyelete alá kerültek, és Dachau egyik melléktáborába, Türkheimbe vitték őket. Ott szabadították fel az amerikaiak, akik feltáplálták őket, és csak aztán jöttek haza.

Édesapám deportálásáról sajnos nagyon keveset tudok, apuka előttem nem sokat mesélt, és én sajnos sohasem kérdeztem. Itt jegyzem meg, hogy anyukámmal sem beszéltünk sohasem a gettóról, az ott történekről vagy az előzményekről. Amit leírtam, arra én emlékeztem. Apukám annyit mesélt, hogy amikor már közel voltak az amerikaiak, akkor rövidzárlatot csinált a lágerben. (Szakmájából kifolyólag ezermester volt, mindenhez értett, legyen az lakatosmunka, villanyszerelés, vízszerelés vagy kárpitosmunka.) A németek felsorakoztatták a foglyokat, és megkérdezték, hogy ki tudja kijavítani a hibát. Apukám és még egy vagy két deportált jelentkezett. Elindultak az erdőbe megjavítani a villanyvezetékeket, és elfelejtettek visszamenni. Nem tudom, hogy a többiekkel mi történt, de apukát egy bajor parasztcsalád bújtatta egy pár napig, amíg az amerikaiak megérkeztek. Ennyit ismertem meg az elbeszéléséből.

A szüleim halála után előkerült egy aktatáska, amelyben megtaláltam a bajor család nevét, címét, sőt a háború után váltott leveleket is, csak sajnos gót betűkkel írták őket, így senki nem tudta le-

fordítani. 2005. április 27-én a férjemmel a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága szervezésében elmentünk a dachauai koncentrációs lágerbe. Türkheimbe sajnos nem jutottunk el. Münchenben a követségen találkoztunk Stefan és Rosyna Mayr lányával, Johanna Mayrral (Frau Piekny), így alkalmam nyílt megköszönni a szülei önfeláldozó tettét.

Apukám is visszament dolgozni a Rómaifürdőn lévő gyárba (Roessemann és Harmatta). Már nem emlékszem, hogy pontosan mikor, de úgy 1945 vége felé az első udvarból, a harmadik emeletről átjött egy szomszéd, és megkérte apukámat, hogy menjen fel velem, mert egy szekrényt nem tudnak kinyitni. Apuka felment, kinyitotta a szekrényt, majd megkérte az ott lakókat, hogy hozzák le hozzánk, mert ez a mi hálószobaszekrényünk egyik darabja. A hálószobánkban két szekrény volt: egy akasztós és egy polcos. Mindkettőt intarziák díszítették, így pontosan látható volt, hogy a szekrény a miénknek a párja. Hát ezek csak olyan apró érdekességek.

Én tanítás után a nagymamánál voltam (József krt. 71.). Délután, amikor a szüleim hazaértek, akkor mentem én is haza. A zsidó iskola 1948-as államosítása után a lakóhelyünk szerinti körzeti lányiskolába kellett járnom a Köztársaság tér (ma: II. János Pál pápa tér) és a Szilágyi utca sarkára, hogy a hetedik, nyolcadik osztályt elvégezhessem. Gimnáziumban szerettem volna folytatni, az iskola is oda javasolt, de a szüleim a korukra hivatkozva olyan helyre akartak járatni, amely szakmát is ad az érettségivel. Akkor léteztek még technikumok, ilyen volt a Népszínház utca sarkán lévő gépipari technikum, de engem nem oda iskoláztak be, hanem Csepelre, szintén egy gépipari technikumba. Kb. két hétig, de lehet, hogy tovább jártam a hivatalokat, hogy átkerüljek a Népszínház utcában lévő iskolába, hiszen az tőlünk a harmadik ház volt. Nem tudtam elintézni. Csepelen végeztem mint gépészmérnök, és mivel nem volt biztos, hogy felvesznek az egyetemre, elhelyezkedtem a Csepel Vas- és Fémműveknél, meósként dolgoztam az egyetemi felvételig. Harmadéves koromban mentem férjhez. 1960-ban diplomáztam.

Először az Automatizálási Kutató Intézetben dolgoztam dr. Csáki Frigyes prof. vezetése alatt. 1965-ben átmentem a BME gépészmérnöki karára, ahol tanársegéd, majd tudományos főmunkatárs voltam 1995-ös nyugdíjba vonulásomig.

*A szerk. megjegyzése: Lebovits Éva dr. 2023. október 16-án elhunyt. Fakadjon áldás emlékéből.*

# Üzenet egy túlélőtől



## **Spán Gábor vagyok.**

1990-ben írtam egy könyvet a saját sorsomról, az 1938. szept. 3-tól 1956. okt. 23-ig terjedő életszakaszom eseményeiről: „Történelmi irkalapok” címmel. És hát, ahogy mondani szokták, az embereknek és a könyveknek is megvan a maguk sorsa. Ebben a könyvben természetesen vezérhelyen szerepel, hogy miként éltem túl a holokausztot.

Túlélésem az én 45 kilós, szőke, kék szemű, teljesen keresztény külsejű, imádott édesanyámnak köszönhető, aki törekeny kis teremtés volt még velem terhesen is. Tulajdonképpen az ő vakmerőségének, kalandor természetének köszönhető, hogy életben maradtam, hogy az említett könyvet meg tudtam írni.

Néhány szó a könyv sorsáról: a könyvet a 90-es években Nemeskürty István, a Budapest Filmstúdió akkori igazgatója meg akarta filmesíteni.

Valahogy hozzájutott a könyvem egy példányához, és fölhívott, hogy ebből ő mindenképpen filmet szeretne csinálni. Kovács András volt a kijelölt rendező. Már ott tartottunk, hogy szereposztásra castingolták a színészeket. Amikor Nemeskürty egy politikai baki miatt megbukott, kihúzták alóla a stúdiót, amelynek élére ezután egy zsidó ember került. Hadd ne nevezzem meg. Az új főnök fölhívott, nagyon szépen megköszönte a munkám, és javasolta, hogy tartsam meg a kapott írói honoráriumot. Megkérdezte,

hogy ugye nem képzelem, hogy ő egy ennyire zsidó témájú könyvből magyar filmet fog csinálni, mert erre Magyarországon nem létezne sem néző, sem vevő. Használjam egészséggel a könyvemet arra, amire akarom. Csináltassam meg Spielberggel vagy bárkivel a világon. Ő visszaadja, és rendelkezek szabadon a művemmel. Innentől kezdve ez a könyv fiókéletet él. Nem léptem vele a nyilvánosság elé soha.

Ami az én sorsomat illeti, családom mindkét ágon tipikusan közép-európai, tört gerincű, diaszpórában élő zsidókból állt. Az apai nagyanyámék Nagykanizsáról származtak, és szigorúan vallásos életet éltek, betartottak mindent, amit a vallás előírt. Az anyai nagyszüleimék viszont bohém, világi emberek voltak.

Az én anyai nagypapám, boldogult Parányi Adolf, a Király Színház örökös tagja táncoskomikusként volt ismert. Nem hasonlítható Rátonyi Róberthez vagy Feleki Kamillhoz. A hozzá hasonló volumenű színészek nevét nem szokták kiírni. Abba a színész kategóriába tartozott, akiknek a neve a plakáton úgy szerepel: „és még sokan mások”.

Az én Dolfi bácsim jól tudott táncolni, énekelni. Én nem ismertem személyesen. Dolfi bácsink megtanulta valamennyi zenés darab librettóját és szövegét abban a reményben, hogy valamelyik jó nevű, első osztályú színészt is elérheti egyszer az influenza, s ha leesik a lábáról, akkor ő lehet a nagy beugró. Édesanyám elmondása szerint egy esetben Rózsahegyi Kálmán, aki A falu rossza című darab főszerepét játszotta, megbetegedett. A Király Színház igazgatója rábökött az én Dolfi nagypapámra, hogy „itt a nagy lehetőség”. „Te tudod a szerepet kívülről, beugorhatsz” – szölt a felkérés nagypapámnak. Így kijutott neki az a bizonyos nem is 15 perces reflektorfény, hanem egy egész esti siker, taps, mert állítólag teljesen hibátlanul helyettesítette az akkor sztárnak számító Rózsahegyi Kálmánt.

Édesapám 1936-ban jött haza Németországból, a Humboldt Egyetemen szerzett orvosi diplomát summa cum laude eredménnyel, fogorvos lett. Kiváló német nyelvtudását mindenki csodálta. Apám feleségül vette Parányi Adolf négy lányának egyikét, az én édesanyámat. Mivel már három lányuk született, nagypapa kétségbe volt esve, amikor a felesége ismét teherbe esett, hogy ne lányuk szülessen. Folyton imádkozott egy fiúgyerekért. Kolléganője, Fedák Sári, akit Zsazsának becéztek, azt mondta neki:

„Dolfi, ha megint lányod lesz, én vállalom a teljes kelengyét, mindent, ami a kisgyerekkorához szükséges, én fizetek majd.

És természetesen megint megtörtént a véletlen – bár ahogy ezt Scheiber Sándor mesterem valamikor mondta, a véletlen nem más, mint amikor a Teremtő inkognitóban kíván maradni. Ismét lányuk született. Ő volt az én anyám, akit akkor a Fedák iránti tiszteletből Zsaszának neveztek el. Ebből még nagyon sok bajunk volt az életben, mert amikor a felszabadulás után divatba jöttek a személyi igazolványok, az előjáróságon, ahol azt kiadták, közölték édesanyámmal, hogy Zsazsa keresztnév a magyar névtárban nem szerepel. Így került bele az igazolványába: Parányi Zsuzsanna.

1936-ban édesapám német nyelvű diplomáját semmibe vették, mivel akkor már a harmadik zsidótörvény is életben volt, ezért nem tudta azt nosztrifikáltatni. Annyi engedményt kapott mindösszesen, hogy fogtechnikusként egy keresztény fogorvos laborjában keverhette a gipszet egészen 1942 ig. Akkor megkapta a SAS-behívót a kötelező munkaszolgálatra. Bevonult, és én soha többet az életben nem láttam őt. Mint később megtudtam, az én drága, csupaszív édesapámnak, aki ahhoz értett, hogy rendet tegyen a szájakban, kezében egy szál ásóval valahol Ukrajnában kellett volna megállítania a Vörös Hadsereg T-34-es tankjait. A hamvai máig ott vannak valahol a Don-kanyar hómezei alatt, és borzalmas arra gondolni, hogy a csontjai felett katonacsizmák masíroznak.

Édesanyám a felszabadulás után pár évvel tudta csak apát a Vöröskereszt segítségével halottá nyilváníttatni.

Mi akkor a VII. kerületben éltünk, az én kisgyerekkorom ott zajlott. Ha valaki ismerős az Erzsébetvárosban, tudja, hol van a Vörösmarty utca. Ez az utca a Wesselényi utcánál kezdődik, és a Podmaniczky utcánál van a túlsó vége. A 3/B a második ház volt az Almássy tér felől. Az Almássy tér az én életem nagy iskolájának számított. Tudniillik én a nyolc általános iskolámat öt különböző intézményben végeztem el, mert mindenhol eltanácsoltak humánpolitikai okokból. Ahogy hazaértem és letettem az iskolatáskámat, már az első utam az Almássy tér volt, ahol a galeri várt. Mint a Pál utcai fiúk, mi, Almássy tériek is egy banda voltunk. Közöttük, tőlük, ott tanultam meg kártyázni, bikázni – ez az idősebbek számára még mond valamit. Megtanultam snúrozni és snóblizni is. Szóval valamennyi játékot, amit a komisz kamaszok

űztek, játszottak, azt én elsajátítottam. E játékok közül a kártya a mai napig a kísérője és része az életemnek, az én passzióm.

A körgangos 3/B egyébként egy nagyon vegyes összetételű ház benyomását keltette. A mi lakásunk még viszonylag modernnek számított, mert lépcsőházi volt, de természetesen csak vécé tartozott hozzá, fürdőszoba nem. A többi lakónak – szerencsétlenségére – a folyosó végén lévő három közös illemhelyet kellett használnia, ahova azzal a bizonyos nagy alumíniumkulccsal lehetett bejutni, amit egy szalagra kötve kellett tartani.

A házban lakott cigány, tót, szlovák, magyar család, bolgár-kertész família is. Harmonikus, békés egymásmelletiségben éltünk mindannyian. Négy zsidó család lakott a házban. A házmesterék jóindulatú emberek voltak, annyira, hogy a házmesterné személyesen keresett fel minket 1944 elején azzal a hírrel, hogy holnaptól jönnek a zsidókért, és készülődjünk, pakoljon össze az édesanyám, mert visznek minket az óbudai téglagyárba, és ott döntenek majd a további sorsunkról. Ő csak annyit hallott, hogy majd bevagoníroznak minket; a férfiakat munkára szállítják, de azt nem tudta, hogy a nőkre és a gyerekekre mi vár.

Én mint 1938-as születésű, ekkor hatéves voltam. Az én özvegy, drága, szőke, kék szemű édesanyám pedig akkor átment kalandorba. Felém fordult, és azt mondta: „Fiam, mi nem fogunk elmenni a téglagyárba. Nekem rémhíreim vannak azoknak a jövőjéről, akik oda elmentek. Tőled egyet kérek. Mi elindulunk most vándorútra, de Pesten maradunk. Kérlek, hogy soha ne szólj egy szót sem senkinek semmiről.” Mivel én már akkor egy igazi locsi-fecsi, nagyszájú gyerek voltam, jogosan félt, hogy elszólom magam.

A terve zseniális volt. Az én apám abban a rövid időben, amit itthon töltött, annak ellenére, hogy a diplomáját hivatalosan nem ismerték el, titokban praktizált a zárt ajtók mögött. Páciensei a baráti körünkből kerültek ki. Komoly, nagy betegköre volt, ami keresztény emberekből állt, de senki sem jelentette föl ezek közül őt, hogy törvényellenesen szájban is dolgozik.

Édesanyám úgy döntött, hogy a téglagyár helyett egy darab vulkánfiber bőröndbe csomagolva az életünket, elindulunk. Előtte összeírta az édesapám összes keresztény páciensének a nevét és címét, mert ismerte a lakcímüket is.

Útra keltünk. Bekopogtattunk egyesével hozzájuk, megkérdeztük, hogy ki az, aki néhány napra befogadna minket.



Anyámnak körülbelül 30 cím és név volt a tarsolyában, ami legalább 30 napi biztonságot jelenthetett nekünk. 15-en, a páciensek fele, valamilyen módon néhány napra befogadott ket-tőnket: vagy a pincéjünkben helyeztek el minket egy matracon, vagy akinek volt egy szabad szobája, ott a földön egy leterített pokrócon aludhattunk. De néhány nap után, miután egymást is figyelték a lakók, és sok helyen volt feljelentgetős típusú házmester vagy vice, el kellett mennünk. Sőt volt olyan ház is, ahol nyíltan nyilas szomszédok mellett aludtunk. 1-2 nap elteltével aztán azt mondták a befogadóink, hogy ne haragudjunk, de ők nem kockáztatják tovább a saját életüket, éjszaka lépjünk le. Akkor elővettük a kis bőröndünket, és mentünk a következő címre.

Amikor már elfogytak a befogadó páciensek, édesanyám megtudta, hogy a Lehel téri katolikus templomban a plébános zsidókat bújtat: kiszedette a padokat, szénát szórt le a padlózatra, és aki bekopogtatott hozzájuk, azt a nála szolgálatot teljesítő apácák gondozására bízva, néhány napra szó nélkül elszállásolta, s ellátta élelemmel is. Anyám odavitt, bementünk, és körülbelül egy hetet töltöttünk ott legalább ötven menekülő között. Akkor valaki megsúgta a plébánosnak, hogy a nyilasok fülébe jutott, hogy ő zsidókat bújtat, és másnap jönnek egy teherautóval, s körbezárják a templomot. Úgyis közel van a folyópart, a legrövidebb utat választják majd, hogy eljussunk a célállomásig: a Dunába lövetésünkig. Szomorúan tudatta velünk a tisztelendő, hogy menjen mindenki, amerre lát, mert ő tovább nem tud nekünk védelmet nyújtani. Az ő reverendája nem erősebb a nyilas karszalagnál.

Édesanyám ekkor ismét megfogta a kezemet, és mentünk tovább a semmibe. Csakhogy én erősen elkezdtem vakarózni. Az egyik apáca, aki búcsúzóul vigasztalgatott minket, egyúttal közölte az édesanyámmal: „Drága Zsazsa, a maga fia megtetvesedett, a fején nyüzsögnek a tetvek. De hadd adjak egy tanácsot. Ha eddig merész volt is, mostantól már ne mutatkozzanak az utcán.”

Édesanyám kézen fogott, és megvolt az új úti célunk. A Váci út végében, ahol később a Láng Gépgyár üzemelt, ott volt Budapesten a fertőtlenítő központ épülete. Csakhogy ez arra szolgált, hogy a Pesten átvonuló német csapatokat befogadja, és mielőtt továbbmennek, részesítse őket egy fertőtlenítésben, mivel már a frontról magukkal hozták a saját bogaraikat. Ugyanez vonatkozott a Magyar Honvédség alakulataira is.

Az én drága Zsazsám, meghazudtolva minden elemi félelmét, kézen fogott engem, és bevitt a fertőtlenítő állomásra.

Fiatal koromban álmaimban még emlékeztem a „fertőtlenítőbéli kalandomra”.

Az előcsarnok egy hatalmas hodály volt. Amikor odaértünk, egy századnyi német katona ült a padon, ölükben tartották az elhíresült Schmeisser géppisztolyaikat. Elöl egy asztalnál dolgozott az adminisztrációt végző magyar. A gomblyukába tűzve egy horogkeresztes jelvény éktelenkedett, a karján nyilas karszalagot viselt. És az én szőke, kék szemű édesanyám odament hozzám, a kezemet fogva. A férfi ránézett, s azt kérdezte: „Asszonyom, mi a baj?” Mire az én édesanyám csengő hangon elmondta, hogy a papírjaink elvesztek, de ő vitéz Drágffy Zsigmond magyar honvéd főhadnagy felesége, a férje a fronton harcol, már régen nem tud róla semmit. A gyereke megtettesedett, segítsenek rajta! A nyilas fölállt, összecsapta a bokáját, kezét csókolt az én zsidó édesanyámnak, és azt mondta: „Nekünk egy magyar katonatiszt felesége szent. Foglaljanak helyet. Most férfiak vannak bent, és ha végzett az előző csoport, akkor a kedves fiával bemegy, és csak az önök számára a fertőtlenítés megtörténik.”

Engem, fiúgyerek lévén, rettentően vonzottak a fegyverek, ezért odamentem a velem szemben ülő katonához, akinek a géppisztolyát nagyon vonzónak találtam. Csábítottak a fegyverek, amiket az ölükben tartottak. Rámosolyogtam az egyik SS-katonára. Természetesen egy szót sem tudtunk váltani. Megsimogattam a géppisztolyát, mire ő az ölébe vett, és megmutatta, hogyan kell csőre tölteni, hogyan kell a tárat cserélni benne. Rettentő boldog voltam, lenyűgözött a barátságos bácsi, hálát éreztem iránta. A hálám le akartam róni, viszonzni akartam a kedvességét. Úgy gondoltam, én is tartozom valamilyen szívességgel ennek a drága katonának. A kis zakóm zsebébe nyúltam, kivettem és odaadtam neki ajándékba azt a sárga pamut csillagot, amit az édesanyám nem varrt föl a zakómra a rendelkezések ellenére, de valamiért elöl maradt, én meg eltettem. Ahogy ezt kézbe vette a német, lerúgott az öléből. Csőre töltötte a fegyverét, de most már nem oktatási célból, s azt üvöltötte: „Scheiss-Jude!” Erre a nyilas is fölugrott az íróasztaltól, odament anyámhoz, és azt mondta: „Nagyságos asszonyom, én ugyan elhiszem, hogy ön egy magyar katonatiszt felesége vagy talán özvegye, de hát a gyerekeknek zsidójelzés van a zsebében.”

Életemben először és utoljára édesanyám felpofozott, kaptam tőle két hatalmas maflást, és hangosan azt mondta nekem magyarul és németül is: „Nahát, ez a kis pimasz, hülye gyerek összeszed az utcán minden szemetet. Ezt hol találtad, és miért tartottad meg?” Én persze megfogadva az általa kérteket, egy szót sem feleltem, de annyira megijedtem, hogy még sírva fakadni is elfelejtettem a pofonoktól. A német visszaült a helyére, és valami utasítást adott a magyar nyilasnak, aki megszólalt: „Nagyságos asszonyom, én elhiszek mindent, ne bántsa a gyereket. De a tiszt úr közölte, hogy az ő számukra most már az ön szava kevés. Legyen szíves ezt a gyereket fölállítani az asztalra és levetkőztetni anyaszült meztelenre, mert szeretnénk leellenőrizni, hogy nem zsidó-e.”

Amikor 1938-ban megszülettem, az én bölcs és általam nem ismert édesapám a szülei legnagyobb fölháborodására kijelentette, hogy ő Németországból jött, ahol már dúlt javában a nácizmus, már Hitler hatalmon volt. A kancellár ezt a világot meg akarja hódítani. Apám egyértelművé tette, hogy a gyereket nem engedi zsidó vallására „keresztelni”, sem az anyakönyvi kivonatban a zsidót válásként beírni, se nem engedi megcsináltatni rajtam a circumcisiót. Ha nagykorú leszek, tizennyolc éves, majd döntsem el magamtól, hogy milyen felekezeti kívánok lenni, de ő nem fog beskatulyázni engem semmilyen vallásba. A szülei, a nagyszülők azonnal kitagadták. Édesanyám viszont nem tiltakozott túlzottan ellene.

A fertőtlenítőben nekem akkor fogalmam sem volt, hogy miért kell levetkőznöm. Anyám teljes nyugalommal fölállított az asztalra, és azt mondta a németeknek: „Íme.” Megnéztek, megvizsgáltak. A magyar meg volt elégedve, a német tiszt is bólogatott. Azt mondták, hogy minden rendben van, de ennek ellenére a magyar nyilas odament édesanyámhoz, és közölte: „Nagyságos asszonyom, idáig a dolog rendben van. A tiszt úr már megnyugodott, de tudvalevő, hogy a zsidók minden ravaszságra képesek. Ön azt mondja, hogy katolikusok, a gyermeke is.” Majd felém fordult, és megkérdezte: „Hány éves vagy, kisfiam?” Csengő hangon mondtam, hogy hat leszek. Mire ő tovább faggatott: „Akkor már biztos ismered és el tudod mondani nekünk a Miatyánkot.”

Na most az én színészvérem, amit a nagyapámtól örököltem, abban manifesztálódott, hogy már ötévesen mesekönyvet olvastam, Móra Ferencet nagyon kedveltem. Tudtam dalokat, még

hangszeren is el tudtam néhányat játszani, és természetesen ismertem néhány imát is, többek között a Miatyánkot. Fölálltam újra az asztalra, és zengő hangon éltem a szereplés nagy lehetőségével. Elmondtam hibátlanul a Miatyánkot.

A nyilas odament édesanyámhoz, kezet csókolt neki, és bocsánatot kért a gyanakvásért, majd szíves hangon invitált minket a fertőtlenítőbe: „Nagyságos asszonyom, már jönnek is kifelé az előző zászlóalj katonái, fáradjanak be és fertőtlenítsék magukat önkiszolgáló alapon. Mi kívülről elindítjuk azt a permetet, ami tartalmazza a fertőtlenítőszeret.”

Bent amolyan zuhanyozókban szokásos tusrózsák voltak. Alumíniumok álltak ki a falból, azok alá kellett állni meztelenül. Magunk voltunk csak bent. Én akkor nem értettem, hogy anyám miközben a fejemet dörzsöli, miért dől neki a falnak, és a ránk folyó vízzel együtt mitől ömlenek a könnyei. Lassan csúszott lefelé, mint aki elájul a fal mellett. Felé fordultam, és azt hittem, hogy elégedetlen velem. Azt mondtam neki: „Mama, hát én hibátlan voltam kint, sőt gavallér. A katona bácsinak ajándékot is adtam. Úgy gondolod, hogy kevés volt a szereplésem? Mert ha akartad volna, én szó nélkül el tudtam volna mondani még mást is. És ha akarod, kifelé menet elmondom nekik a Sömát, mert azt is tudom kívülről.” Anyám még jobban zokogott, és odasúgta: „Kifelé menet egy büdös szót se szólj, a Sömát pedig majd én mondom el akkor, amikor nem lesz körülöttünk senki.”

Aztán a sorsunk úgy alakult, hogy innen kijövet, megúszva a „kalandot”, tulajdonképpen már az ostrom folyt az utcákon. 1944 tavaszát írtuk, amikor beleszaladtunk egy nem várt razziába. Nyilasok igazoltattak két csendőr kíséretében. Az egyenruhás csendőrök voltak a magasabb rangú és nagyobb tekintélyű vezetők. Egy menet haladt már előttünk, az akkor begyűjtött zsidókat hajtották a Duna-part felé. A nyilas ránk parancsolt, hogy álljunk be a sor végére. Akkor édesanyám fölfedezte, hogy a csendőr főtörzsőrmester édesapám egyik betege volt. Odament hozzá, és megkérdezte: „Géza, nem ismer föl? Spánn-né vagyok, a maga fogorvosának a felesége, és ő a Gabika, akinek maga még simogatta is a fejét.” A csendőr nyelt egyet, és rákiáltott a nyilas fiúra: „Ezt a két zsidót én intézem, ti menjetek tovább.” Mikor elmentek, akkor anyám felé fordult, és azt mondta: „Asszonyom, ennyi volt, amit segíteni tudtam. Most beviszem magukat a gettó-

ba. Azt vagy túlélük, vagy nem.” És elvitt minket a Wesselényi utcába, a gettóba, ahol aztán huszonvalahányad-magunkkal bekerültünk egy lakásba.

Még egy hátborzongató élményem volt, ami szerepel a könyvemben is. Kis növésű gyerek voltam, zömök, piknikus alkatú, lágy izomzatú. Nem bírtam sokat, nem annyit, mint amennyit egy erősebb, nagy növésű Almássy téri haverom. Ő a gettóban is a lakótársam volt. Elmondta nekem, hogy a ránk vigyázó rendőrök önkénteseket toboroznak, akik a napközben meghalt zsidókat eltemetik a Dohány-templom kertjében. Aki járt az Emánuel-emlékműnél, nyilván ismert tény a számára, hogy ott van a Zsidó Múzeum és az emlékmű között harminc-negyven sír. A gettóbeli lakótársam javasolta, hogy kísérem őt el és kapcsolódjak be ebbe a munkába, mert jutalom jár érte. Mondtam neki, hogy én nem bírok cipelni, pláne nem embereket, annak ellenére sem, hogy nem nehezek.

Nem kell részleteznem, hogy akiket eltemettünk, azok közül a legnagyobb súlyú is harmincvalahány kiló volt. Talicskába kellett tennünk egy pár lepedőt, mert abba csomagoltuk a halottakat. A sorstársam azt mondta, csak fogjam meg a talicska másik ágát, és a nehezét majd ő viszi, de segítek neki az ásásnál. Megéri, mert ha két-három ilyen fuvart megteszünk, a végén a rendőrtől kapunk a Hitler-szalonnából. Az idősebbek tudják, hogy ez nem volt más, mint egy elfuserált szilvalekvártömb, egy négyszögletű valami, amit élelmiszer helyett fejadagként adtak, körülbelül 10 dekát egy családnak egy napra. Aki vállalta a halottak hordását és elását, annak 15 deka járt, tehát még egy pluszszeletet kaptunk. Tulajdonképpen ez volt az én első „keresetem”, amit édesanyámnak boldogan vittem haza.

Aztán eljött a felszabadulás. Erősen él az emlékeim között egy davajgitáros (így neveztük a szovjetek géppisztolyát) katona, aki puskatussal szétverte a gettó fakapuját, és benyújtott nekünk egy négyszögletes, fekete, majdnem csontkemény hlebát (kenyeret), amit ők kaptak napi fejadagul. Láttam, hogy egy éhező csontvázkölyök sírva, zokogva fogadja őket, és azt kiabálja, miközben rohan az anyjához: „Mama, itt van a kenyér, erre tedd rá a lekvárt, azt, amit én kerestem halotthordással.” Kicsit mosolygott a davajgitáros orosz, mintha egyetlen szót is megértett volna abból, amit elrebegettem.

Aztán a sorsunk ettől kezdve még bonyolódott, de fokozatosan vonultak el a felhők a fejünk felől, már pislogott a nap, majd nem-sokára felragyogott az égen.

## Debrecentől Strasshofig



### Fried László vagyok.

1938. október 4-én születtem Debrecenben, egy hatgyerekes ortodox zsidó család ötödik gyerekeként. Anyám, Weisz Róza Búdszentmihályról (ma Tiszavasvári) származott, és szakácsnőként dolgozott, később pedig, a gyermekei születése után, háztartásbeli lett. Apám, Fried Frigyes Tokajban született és nevelkedett, majd fuvarosként lovas szekérrel szállított mindenfélét. Hogy miként kerültek Debrecenbe, azt nem tudom pontosan, de az 1920-as évek végétől ott laktak. Egyszerű, hétköznapi életet élő család voltunk, nem számítottunk tehetőseknek, de apám előteremtette mindazt, ami számunkra alapvető fontosságú volt.

Debrecenben a Miklós utcában, majd a Kápolnási utcában laktunk, egészen a deportálásunkig. 1944 júniusában először a gettóból a téglagyárba hajtottak bennünket. Apám nem volt otthon, amikor értünk jöttek, de hazafelé jövet észrevette, ahogy terelnek bennünket, és beszökött hozzánk.

Június végén Auschwitz felé indították el a transzportot, amiben mi is benne voltunk, de menet közben irányt változtatott a szerelvény, és végül Strasshofban állt meg. Mi onnan Bécsbe, Floridsdorfba kerültünk. Apámat, anyámat és Zoltán bátyámat (aki ekkor már 14 éves volt) minden nap elvitték dolgozni a Schell üzemébe. Én leginkább arra emlékszem a deportálásból (hatéves voltam mindössze), hogy folyton éhes voltam, és veszekedtem anyámmal, hogy adja ki az adagomat. Apám mint élete folyamán mindig, ott is



feltalálta magát. Rendszeresen szerzett valami pluszennivalót, még ha időnként kockáztatta is az életét emiatt. Meggyőződésem, hogy a szerencsés irányváltoztatás mellett apám leleményességének és elszántságának köszönhetjük, hogy túléltek a deportálást.

A deportálás alatt Ausztriában elvesztettük a legkisebb testvéreimet, Éva Katalint, aki mindössze 9 hónapos volt, amikor elvittek minket. Tüdőgyulladásra kapott, és a gyógyszerek hiánya, valamint a körülmények miatt meghalt.

Az 1945-ös szabaduláskor apám szerzett valahonnan egy szekert és lovakat, felültette a gyerekeit (Zoltánt, Magdolnát, Andort, Editet és engem), anyánkat és egy idős testvérpárt, akik szintén Debrecenbe szerettek volna hazajutni.

Debrecenben, mire hazaérkeztünk Floridsdorfból, már beköltöztek a lakásunkba. Azt gondolták, hogy nem fogunk visszajönni. Apám nem hagyta ezt annyiban, és visszaszerezte az otthonunkat, ahol 1946 végéig éltünk. Apám nem akart tovább maradni, mert ekkorra már teljesen világossá vált, hogy az apai nagyszüleim tokaji házába nem tért vissza senki.

A nagyszülői ház üresen állt, nagyapám még a háború előtt meghalt, nagyanyámat, özv. Fried Mózesné Lóvy Lottit pedig Auschwitzba deportálták, ahonnan nem jött vissza, ahogy apám húga sem a családjával. Anyám testvérei és azok családtagjai közül is többen meghaltak a holokauszt alatt.

Akik megmaradtak, azoknak a nagy része kivándorolt Izraelbe, és ott alapított családot, ahogy a nővérem, Magdolna is 1948-ban. Amikor ő elment, azt terveztük, hogy mindannyian követni fogjuk, de anyámnak nem volt szíve itt hagyni Edit nővéreimet, aki születésétől kezdve súlyos szellemi fogyatékosnak számított, az utazással járó több hónapos megpróbáltatásnak pedig nem akarta kitenni. Maradtunk tehát. Andor bátyámban azonban mindig benne volt, hogy ő szeretne Izraelben élni, így 1970-ben disszidált, és haláláig, 2017-ig ott élt.

Apám a háború után a fuvarozás mellett lókereskedéssel foglalkozott, majd nyersbőr- és tollkereskedő lett. Újraindította az életünket, és bekapcsolódott az újjászerveződő tokaji hitközség életébe is, de már távolabbról figyelte az eseményeket.

A deportálásról, az elvesztett családtagokról nem sokat beszéltek a szüleim. Fájdalmukat magukba zárták. Sok zsidó hasonlóképpen gondolkodott. Amiről nem beszél az ember, az kevésbé fáj!?

## *Bácsalmástól Strasshofig*



Steiner Róbert vagyok.

1939-ben születtem Budapesten. Apám, aki a zsidótörvények miatt nem tudott Pesten állatorvosként elhelyezkedni, Kiszálláson kapott uradalmi állatorvosi állást és lakást. Az otthonunk az almajori részen volt, ahol egymás mellett helyezkedett el a posta, az iskola és még néhány lakás. Mindez egy olasz grófnő 24.000 katasztális holdnyi birtokához tartozott. A grófnő becsülte a zsidókat, s meglepő módon apámon kívül másokat is alkalmazott. Jó kapcsolatot ápolt velünk, a családjával többször jártak nálunk vendégségben. Kislányukkal, Ágikával sokat játszottunk, még a szukkoti sátrunkba is beköltöztettük néhány órára. Gyuri bátyám szedte neki a mezei virágokat, fűszállal csokorba kötözte. Én sem akartam lemaradni, párszor meghúztam a copfját, és kergettük együtt a lepkéket. Móka, kacagás volt az életünk hármasban.

Vallásos zsidóként békésen éltünk, a gyűlölet hangja nem ért el odáig, a messzi Kiszállásig. Nem tudtuk mi, gyerekek, hogy diszkrimináltak vagyunk. Testvéremmel önfeledten fogócskáztunk hatalmas kertünkben, ismertük a mező szinte minden bokrárt, virágát, a környező állatokat, a távoli szomszédokat. Megtanítottuk trenderlizni a szomszédbeli gyerekeket is, promencli cukorka volt a tét. Aztán ha nyertünk, nagy volt az örömünk, s igazságosan elosztottuk egymás között a bátyámmal a kincset érő nyalánkságot. Anyánk finom púrimi süteményeit széthordtuk a szomszédoknak sláchmónesz gyanánt. Jutott az egyik keresztény családnak is a

testvérem jóvoltából és az enyémből. Így mindenki tudta a környéken, hogy a sláchmónesz jó dolog a zsidóknál.

Kevés gyereknek volt ilyen tágas focipályája, mint nekünk – a környező rét és mező mind a miénk volt.

A deportálásunk előtt már egy ideje terjedtek a rossz hírek Pestről, rokonoktól, ismerősöktől. Nálunk az almajorban azt mesélték, hogy a közeli kukoricásban lengyel menekültek bujkálnak. Mi, gyerekek többször mentünk felderítő útra.

Aztán jött az értesítés, hogy elvisznek mindnyájunkat.

Ekkor bátyámmal a hálószerobánk cserépkályhájába rejtettük nagy kincsünket, a fából készült játékautónkat, hogy majd megleljen, ha visszajövünk.

Két szuronyos csendőr kísért bennünket az állomásra. Csak 1 db, maximum 10 kilós bőröndöt vihettünk magunkkal. Ezt apánk cipelte. Anyánk és a nagyfi kis szatyorban csak néhány holmit hozhattak. Így kényszerítettek minket a bácsalmási gettóba a nagymamámmal – aki ekkortájt már velünk élt, hozzánk költözött Pestről –, a szüleimmel és a nálam másfél évvel idősebb bátyámmal. Én ötéves voltam.

A bácsalmási templomot nevezték ki gettónak, ahová kb. 3400 zsidót zsúfoltak be. Az élelmezés szűkös volt. Egyszer a tejesasszonyunk kis kannájában tejet akart behozni nekünk, de az örök elkapta és elvették tőle, sőt megfenyegették, hogy ha még egyszer megkísérli ezt az akciót, őt is oda zárják hozzánk. Többet nem jött.

Még ma is élesen emlékszem a gettóbeli megpróbáltatásokra: reggelente a férfiaknak félmeztelenül kellett sorakozniuk az udvaron, ahol az örök sodrófával ütlegelték őket azért, hogy elárulják, milyen értékeket és hová rejtettek el. Mi, kisgyerekek ezt a templom ablakából láttuk. Végignéztük, ahogy verik a férfiak, köztük a mi drága apánk fejét, hátát. Sőt az a hír vagy álhír keringett a gettóban, hogy az ütlegelők között van maga Eichmann is. Többször nem engedtek bennünket az ablakhoz, nem nézhettük a „reggeli szeánszot”, a sorakozót.

Az asszonyok szappant olvasztottak, s a kisebb arany ékszereiket abba rejtették el. Sok nő, férfi nem bírta a gettó megpróbáltatásait. Apám barátja, Miklós bácsi ciántablettát akart bevenni, amit apánk megakadályozott, kiütötte a kezéből a mérget. Miklós bácsiék máshová kerültek, ahonnan soha nem jöttek vissza.

1944. május 26-án vonatot indítottak Bácsalmásról a nagy isme-

retlenbe. Mi, gyerekek örültünk, hogy vonatozunk, hisz nagyjából csak a lovas kocsit ismertük addig. 6000 embert szállított a sok szerelvény. Hamar elszállt az örömünk, mert ülni nem volt hová, állni sem volt egyszerű. Terjengett a bűz, napokig nem nyitották ki az ajtót. Enni-inni nem kaptunk, levegő is alig volt. Nyolcvan embert zsúfoltak egy vagonba. Két vödör járt: az egyikben a vizet tárolták, a másik vécéként szolgált.

Sokan meghaltak útközben. A holttestek az élők lábainál hevertek. Hogy lehetett ezt elviselni? Hogy lehet a könnyeket, a sikolyt elfojtani? Hogy lehet némán, könnyek nélkül sírni? Hogy lehet néma csendben, némán ordítani? Máig sem tudom. Bár mindez egy marhavagonban történt, a felszabadulás után sokáig nem akartunk vonatra szállni, riasztott még a látványa is. Az a kérdés, hogy melyik vagonba szól a jegyed?, asszociációk sorát indította el bennünk. A szüleink soha nem szálltak fel még a HÉV-re sem Pesten. Tabu volt otthon a vagon, a vonat szó. Ma is dobog a szívem, ha vasúton vagyok kénytelen utazni.

Mi, gyerekek annyit tudtunk, hogy nagyon messzire utazunk – a felnőttek azt is tudták, hogy Auschwitzba. De a sors megkegyelmezett nekünk. Felsőzsolcánál, Miskolc közelében néhány vagonat lekapcsoltak, és Auschwitz helyett a kényszermunkások elosztóhelyeként ismert Strasshofba irányították őket.

Minek köszönhattuk Strasshofot, a reményt a reménytelenségben? A körülmények szerencsés egybeesésének.

A bécsi polgármester zsidó munkásokat kért Ernst Kaltenbrunnertől, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal vezetőjétől, mert szinte minden közeli településen nagy volt a munkaerőhiány, amit a vidéki Magyarországról deportált zsidókkal akartak pótolni. Romeltakarításban, mezőgazdasági munkában, légvédelmi létesítmények építésében kellett a kényszermunkásoknak Strasshofban dolgozni.

Ekkortájt egyezkedett Eichmann és Kasztner Rezső, a Budapesti Mentőbizottság helyettes vezetője az „áruért vért” akcióban. Eichmann engedményt tett a cionistáknak, azaz Kasztneréknek, amely így hangzott: Auschwitz helyett Strasshof, azaz a biztos halál helyett esély a túlélésre.

A Strasshofba került deportáltak a szerencsésebbek közé tartoztak. Az éheztetés, az ütlegetés, a kínzások tekintetében, a náci módszertanban nem volt nagy különbség, de a körülményekben igen. És a családok is együtt maradhattak. Nekünk például ott volt a na-

gyink, aki ha tehetne, megfogta a kezünket, de megsimogatott az apánk, és álmunkban megpuszilt az anyánk.

A feleségem mindig elsírja magát, amikor a nagyink szóba kerül, mert ő úgy nőtt fel, hogy a két nagymamáját és a két nagyapáját sohasem ismerhette meg, csak az „Auschwitzban eltűntek” lajstromból, amit kérésére postán megkapott.

### *Miben különbözött Strasshof Auschwitztól?*

Strasshofban az öregek maguktól haltak meg, mert nem bírták a megpróbáltatásokat, nem tudták legyőzni a betegségeket. Sok-sok oka volt az elhalálózásoknak: nehéz kényszermunka, tábori életkörülmények, éhezés, fertőzések, járványok, de Bécs bombázása is az okok közé tartozott (a zsidó kényszermunkások nem használhatták az óvóhelyeket). Auschwitzban viszont az öregeket, betegeket, terhes nőket, csecsemőket, kisgyerekeket, a munkára nem foghatókat azonnal megölték szén-monoxiddal vagy Zyklon-B-vel a zuhanyzónak álcázott gázkamrákban. Ez volt az ún. szelekció.

Ezzel szemben a Strasshof melletti erdőben még gyerekek is születtek, akiket emberfeletti erőfeszítéssel sikerült életben tartani. A rabtársak segítettek: mindig akadt valaki, aki odaadta egyetlen kabátját is a szülő nőnek, hogy bebugyolálhassa a kisdedet. Akadtak örök, akik egy kis pluszélelemmel hozzájárultak ahhoz, hogy legyen teje a kismamának. A találékonyosság, az összefogás, az önzetlenség, egymás segítése ott, a halál torkában példaértékű volt. Nem húztak szét a zsidók, hanem összetartottak.

De messze kalandoztam a történetemtől – talán csak időt akartam nyerni, el akartam odázni az emlékezést mindarra, amit kisgyermekként könnyebben éltem meg, mint a felidézését most felnőttként, 80-on túl.

Több Bécs környéki helyen voltunk, ahol éppen kellett a zsidó munkaerő a különböző üzemekben vagy éppen a földeken. Emlékszem, hogy Wiener Neustadtban a felnőttek a cérnagyárban dolgoztak.

Sokat éhezünk. A fejadagunkat napi két deka kenyérben határozták meg a németek. Reggelire zacsból készült kávé, ebédre üres levest kaptunk. Ünnepi étel volt a Dörrgemüse.

A családunkat innen, **Wiener Neustadtból** el akarták vinni, valószínűsíthetően Auschwitzba.

Mi, gyerekek éppen kanyarósak voltunk. A szüleink szóltak a német orvosnak, s ő kijelentette, hogy megvizsgál minket, de ha hazudtunk, mindnyájunkat elvisznek Auschwitzba. Egy iskolában voltunk elszállásolva, és élénken emlékszem, hogy a bátyámmal az ágyon feküdtünk, amikor az orvos kinyitotta az ajtót. Be sem lépett, mert rögtön látta, milyen szörnyen nézünk ki. Ekkor úsztuk meg első alkalommal, hogy Auschwitzba szállítsanak minket. Később az iskola egyik részét lebombázták, mi akkor már az óvópincében voltunk. A szüleink hazarohantak a munkából, és nagy örömmel konstatálták, hogy nem esett bajunk.

A következő állomás **Strasshof** volt, ahol a megérkezésünkkor zuhogott az eső. Állni már nem tudtunk, így leültünk a vizes fűre egy tehenistálló közelében. Bemenni nem lehetett. Később kaptunk enni. A csajkában Dörrgemüse volt, ami itt félig fagyott, félig rohadt marharépból készült, nagyon híg levest jelentett. Mi, gyerekek már a szagától is undorodtunk, pedig nehezen viseltük az éhséget. Apánknak csak hosszú percek után sikerült két-három kanálnyit belénk tuszkolnia.

Később, sötétedéskor, megengedték, hogy bemenjünk a marhais-tállóba. Ott mindenki minél beljebb akarta lerakni a szalmáját, ugyanis a tehenek mögötti hátsó járdaszegélynél volt a legmelegebb. Mi a külső, takarmányos részben helyezkedtünk el. Apánk állatorvosként tudta, hogy a jószágok időnként felkelnek, bélsár- és vizeletürítést végeznek, ez a járdára kispriccel, és juthat belőle a középső járdaszegélyre is, oda, ahol az emberek gyanútlanul, mit sem sejtve feküdték. Sajnos ez elő is fordult az éjszaka folyamán, de mi ezt megúsztuk a hidegebb, viszont komfortosabb, veszélytelegebb helyen.

Vittek minket **Fischamendbe** is, ahol a felnőtteknek különböző munkákra kellett jelentkezniük. A zsidók nagy része számára a földművelés ismeretlen területnek számított, de a szüleim vállalkoztak rá. Bekerültek egy 20-30 főből álló csoportba, amelyet egy gazdaságba irányítottak. Barakkokban helyeztek el minket, ahol keskeny, fából tákolt, emeletes ágyakon aludhattunk. Mi, gyerekek és a nagyfi alulra kerültünk, a szüleink pedig fölöttünk zuhantak álomba a fárasztó munka után. Valamennyien korgó gyomorral tértünk nyugovóra.

A mezőgazdasági munka színhelye egy nagy uradalom volt, ahol paradicsomot kellett szedni érés idején. A felnőttek egész nap

megállás nélkül dolgoztak. Amikor a felügyelő nem nézett oda, sikerült bekapniuk egy-egy szemet. Még a nagyfi is evett, pedig ott-hon utálta a paradicsomot, de az éhség bizony nagyon nagy úr. Itt az élelmezés jobb volt, mint az előző helyeken. Reggelire ugyan-úgy zacsból főzött kávé-t ittunk, de néha megszínesítették egy kevéske tejjel. Húsz deka kenyér járt naponta, ami óriási javulást jelentett a korábbi kétdekas fejadaghoz képest. Ebédre gyenge levest és kevéske egyebet kaptunk.

A táborból sok mindenkire emlékszem, természetesen már nem név szerint. Velünk volt egy olasz hadifogoly és egy vagány, 20 év körüli miskolci fiú, Laci, aki mindig hülyét akart csinálni a németekből. Hamarosan mind a ketten eltűntek, soha nem derült ki, hogy mi lett velük.

Fischamendben a marhatelepen sok tehén elhullott, de nem szóltak az állatorvos apámnak, mert nagyon kínos lett volna tanácsot kérni egy zsidótól. A helyzet azonban egyre csak romlott, így mégis megkérték az apámat, hogy segítsen kideríteni az okot. Apánk végignézte a takarmányozást, kikérdezte a gondozókat, majd megmente, hogy mi lenne a jó megoldás – és megszűnt az állatok pusztulása! Cserébe megjutalmazták: kapott egy pár döglött csirkét, amit visszafelé a bicskájával felboncolt, a fejét és a belső szerveit eldobta. Hazahozta a barakkba, s a mi kis közösségünk (kb. 24 fő) megfőzte, így hosszú idő után mindenkinek jutott egy kis hús. Felejthetetlen volt. Mennyei lakoma. Már a hús ízére sem emlékezünk. Kóser kontra tréfli – régen törlődött ez az emlékezetünkben is.

Szintén Fischamendben történt, hogy télen, amikor kb. 150 cm-es hó volt Ausztriában, magyar leventéket hajtottak arra, felénk. A barakkokban a kényszermunkások meghallották a magyar nyelvű segélykérést. Ki akartak menni segíteni nekik, de az örök lövéseket adtak le rájuk. Szerencsére a magas hó miatt egyetlen lövedék sem ért célba. Megvárták, amíg elvonulnak, és amikor már csend volt, kimerészkedtek. Két 18 év körüli leventét találtak a hóban fekvő, akiket behívtak a barakkunkba. A leventék kértek tőlünk valami ennivalót. Nekünk csak egy-két spenótkonzervünk volt, azokat felkínáltuk. Ők azt mondták, bármennyire éhesek is, spenótfélét nem kérnek. Később a szerencsétlenek elmentek, nem tudtunk meg semmit a további sorsukról.

A táborbeli zsidóknak már szinte teljesen elkopott a lábbelijük.



Kérték a munkafelügyelőt, hogy segítsen nekik. Ő elintézte, hogy kapjanak faklumpát azok, akiknek a cipője végképp tönkrement.

A zord időjárásban sokat áztunk, fáztunk hiányos öltözékünkben. A munkafelügyelő szerzett nekünk zsákokat, amiből az asszonyok ruhát varrhattak, hogy kicsit jobban elviselhessük az elviselhetlent.

Télen nagyon hideg volt, sajnálták a németek még a marhákat is kihajtani, hogy a silót tapossák. De találtak megoldást, kihajtották a kényszermunkásokat, hogy ők tapossák le a silót a marhák helyet. Mi mindenre alkalmas a zsidó!

Többször menekültünk meg az Auschwitzba való továbbszállítástól. Magunkról azt mondtuk otthon, családi körben, hogy „túlélők vagyunk Isten kegyelméből”.

Az eddigieken kívül voltak más esetek is, amikor a sors megkegyelmezett nekünk.

Nézzünk még néhány sorsfordító pillanatot.

1. Édesapánk jól beszélt németül, fordított a vagon kísérő katonának, aki hálából jelezte neki egy kisebb ütéssel, hogy egy másik szerelvényre szálljunk fel, ne arra, ami Auschwitzba megy.

2. A gazdag zsidók lefizették a nációkat, hogy ne őket zsuppolják be az Auschwitzba irányított vagonokba. A nációk a pénzt, az aranyat eltették, aztán jól szórakozva a saját tréfájukon, a gazdagokat vitték Auschwitzba. Minket, akik nem adtunk pénzt, olyan vagonba tereltek, ami nem Auschwitzba tartott.

3. Egy másik alkalommal az amerikaiak a vasúti síneket bombázták, és emiatt nem tudtak a vonatok továbbmenni Auschwitzba. Ekkor is megúsztuk a biztos pusztulást.

4. A halál még az utolsó órákban is leselkedett ránk. Amikor közeledtek az oroszok, a németek a foglyok legyilkolását tervezték. A front azonban nagyon gyorsan odaért, s ennek hírére a nációk a szélrózsa minden irányába elmenekültek, így nem maradt már idejük a tervük megvalósítására, a „végső megoldásra”.

Nagy szerencsénk volt, hogy legalább a legszelídebb lágérbe kerültünk, Strasshofba, Ausztriába, ha már mint vidéki zsidóknak, elkerülhetetlen volt számunkra a koncentrációs tábor.

Az auschwitzi halálgyárhoz képest Strasshofból a deportáltak 75-80%-a visszatért a hazájába, a falujába, a városába, jobb esetben a kifosztott lakásába társbérliként, de fedél lett a feje fölött. Nem örültek a hazatérteknek a szomszédok, de ők örültek mindennek,

mert az életben maradás látszólag felülírta a keserűséget, a szenvedést, a fájdalmat.

## *Nagy találkozásaink felszabadítóinkkal, az orosz katonákkal*

A németek elfutottak, mentették a bőrüket, míg mi, zsidók a táborban ragadtunk, még fel sem fogtuk a történéseket, a felszabadulást. Csak amikor kinéztünk a barakkból, gyerekként meglepődtünk, hogy örök sehol, mi vagyunk egyes-egyedül, német szó sehol. Bolyongtunk az udvaron a bátyámmal a kongó ürességben. Néma csend honolt körös-körül. Megláttunk egy orosz katonát – a szájában tör volt, a kezében puska. Kúszott a kapunkon belül; nem tudta, hogy a németek már fejvesztetten elmenekültek. Amikor észrevette rajtam a sárga csillagot, megkérdezte, hogy van-e német a közelben. Ráztam a fejem, és mindketten örültünk. Erre felegyenesedett, letépte rólam a sárga csillagot és a földre dobta. De belém vészték, belém vésődött, hogy azt viselni kell, mindig, állandóan, ezért gyorsan felvettem. Jelezte, hogy ez nekem, nekünk már soha többé nem kell. Ez volt az **1. találkozásom** egy orosz katonával, aki elhozta a felszabadulást.

Mindenki igyekezett elhagyni a tábort. Mi is. Apánk talált egy kétkerekű húzós kocsit, amire rátette kevéske cuccunkat, mi pedig szótlánul, megilletődve bandukoltunk mellette. Vánszorogtunk legyengülten, csontsoványan. Amikor egy emeletes házhoz értünk, ott termett egy orosz katona, és megállított minket. Mondta, hogy várjunk (apánk minden szót értett). Bement az épületbe, majd egy pár perc múlva kijött. A kezében egy nagy fazekat tartott, melyben főtt tészta volt, s azt átadta nekünk. Egy éve nem láttunk, nem ettünk főtt tésztát. Ez volt a **2. találkozásom** orosz katonával.

Ahogy így gyalogoltunk hazafelé, újból orosz katona állított meg minket. Láta, hogy apámon bőrkabát van, le akarta róla venni. Apám nem engedte, erre fegyvert fogott rá. Apám kiszedte a báránybőr bélést, a többit pedig odaadta. Az orosz kabátja tetves, koszos, szakadt volt, s magyarázkodott, hogy értsük meg őt, a frontra megy, kell neki egy másik. Nem tud jobb megoldást. Megértettük. Ez volt a **3. találkozásom** orosz katonával.

Lassan értünk haza, hisz vonatok alig jártak. Sok ember utazott a vagonok tetején is. Végül sikerült nekünk is felszállni. Szlovákián

át jutottunk Pestre. Megkerestük apánk nővérét, megszálltunk nála, majd az első adandó alkalommal továbbutaztunk Kisszállásra, haza, végleg haza. A lakásunkat kifosztva találtuk, mindenünket ellopták, még az elrejtett játékunkat sem találtuk – de a mezüze érintetlenül várt minket a szobákban, a konyhában!

Később orosz katonákat szállásoltak el a környező házakban. Hozzánk is beköltöztettek egy parancsnokot, de a valóságban ő nem aludt nálunk, csak boroztatni, beszélgetni járt hozzánk a cimboráival. Apám ellátta őket itallal. Aki azonban berúgott, azt a parancsnok kivitette a teraszra, megverték, s elküldték a szálláshelyére. Nem engedett senkit lerészegedni. Ez volt a **4. találkozásom** orosz katonával.

\*\*\*

74 éves koromig hatósági és magánállatorvosként, főállatorvosként dolgoztam Baján, azon a környéken, ahonnan deportáltak, és ahová visszajöttünk. Apám az állatkórház vezetője volt, s nyugdíjazása után átvettem a munkáját, állását, praxisát. Őrzöm a hitét, a vallásosságát, a munkamorálját, s emberi tisztessége példaként szolgál számomra. Őrzöm emlékezetemben a zsidó ünnepek (ros hásaná, jom kippur, chanukka, púrim, peszách, szimchát Tóra stb.) áhítatát, a családi élet szentségét, a család összetartó erejét, és az otthon látottakat, a hagyományokat továbbörökítem.

Számomra is döbbenetes, hogy a mai napig milyen élesen emlékszem a kisgyermekként átélt szörnyűségekre. Az egészségünkre rányomta a bélyegét a kényszerutazás és a közel egyéves tábori lét Strasshofban, de a hitünket, a küzdőképességünket megerősítette. Kemény lettem. Könnyen tudok sírni és nehezen bírok nevetni.

Az életben maradáshoz két dolog mindenképpen kell: hit és akará.



Gyerek túlélők Auschwitzban 1945. január 27-én  
(Forrás: Origo • Fotó: Galerie Bilderwelt/Getty Images Hungary)

## *Engem éjjel-nappal lehet hívni, megyek és mesélek...*



### **Sommer Kati vagyok,**

egyike azoknak a holokauszt túlélőknek, akik Raoul Wallenbergnek köszönhetik az életüket. Minden, ami a háború alatt történt velem, amit a családom átélt, felejthetetlen és kitörölhetetlen. Mindig, amikor azokra a gyalázatos napokra visszaemlékszem, a meggyilkolt családtagjaimra gondolok, és azon elmélkedem, hogy én élek, túléltem a rémségeket, és még mindig élek. 84 éves vagyok. Céлом van: hogy emlékeztessenek, hogy meséljek.

Jóformán mindenre emlékszem, pedig csak hatéves voltam akkor. 1939-ben születtem, február 20-án. A Nagymező utca 25. sz. alatt laktunk. Amikor bejöttek a németek, mindenkinek csillagos házba kellett mennie. Mivel nálunk eleve sok zsidó család volt, csillagos ház lettünk, így maradhattunk a megszokott helyünkön.

A nagybácsim, Klein Vilmos a Vadász utcai Üvegház ellátási részlegén dolgozott, az ott bujkáló zsidók élelmezésének egyik felelős szervezője volt. Ő szerzett számunkra Schutzpasst, azaz védlevelet, mely nem volt más, mint igazolása annak, hogy tulajdonosa a svájci követség kollektív útleivelében szerepel, svájci kötődésű, s a háború után kivándorolhat Magyarországról.

A védlevél arra is feljogosított minket, hogy a Budai Nagy Antal utca 3. sz. alatti védett házba költözzünk, amely a svájci nagykövetség tulajdonában állt. A biztonság törekenynek bizonyult: ami-

kor megtörtént a nyilas hatalomátvétel, a nyilaskeresztes kölykök széttépték a Schutzpassokat.

Emlékszem arra a novemberi napra, amikor az egész házat kihajtották a Duna-partra. A Margit híd melletti parkban sorba állították minket. Csak később, édesanyám elmeséléséből tudtam meg, hogy az elöl lévőket bele is lötték a folyóba. Nekünk szerencsénk volt, a sor végén voltunk, már majdnem a Pozsonyi útnál.

Emlékszem a rengeteg gyerekre, akik körbevettek minket. Egyikük elkezdett sírni, a másik folytatta, hatalmas sírás-rívást rendeztek. Az soha nem derült ki számunkra, hogyan is került oda Raoul Wallenberg. Valaki, egy jóérezsű ember telefonálhatta meg a svéd követségre, hogy mi történik a Duna-parton, vagy talán maga Wallenberg figyelt fel a csetepatéra, hiszen volt egy irodája a Pozsonyi úton. A lényeg, hogy kijött hozzánk, ami után minket visszazavartak a védett házba. Onnan azonban még aznap délután az összes lakót behajtották a nagy gettóba.

Először az Akácfa utca 34. földszintjére kerültünk. Egyetlen szobába zsúfoltak be minket: engem, az édesanyámat, az öcsémet és apai nagymamámat. A lakáson 4-5 zsidó családdal osztoztunk. Édesanyám hamarosan szerzett egy másik lakhelyet a Holló utca 7.-ben, ott egy nyomda házmesterlakásába költözhattünk, ahová azonban a nagymamám nem jött velünk. Ő maradt az Akácfa utcában.

Később derült ki, hogy a nagymamámat az udvaron egy repesz eltalálta, ott is halt meg. A mai napig nem tudjuk, hol van eltemetve. A másik nagymamám az óbudai téglagyárba került. Őt a Nagymező utcai házmesterünk, egy karszalagos nyilas, Bóna bácsi hozta át a gettóba, így menekült meg, s került a Holló utcai lakásba. A viszontagságok azonban tovább folytatódtak a háborús fővárosban.

December 24-én, karácsonykor Budapest szőnyegbombázást kapott. A Holló utcai lakásban volt egy nagy parasztágy, abban fekvőtünk az öcsémmel, s hogy ne féljünk a bombák zuhogásától, anyu ránk borított egy hatalmas dunyhát. Így történt, hogy nem is hallottam, amikor a légnomás elvitte a földszintes ház tetejét.

Mielőtt beköltöztünk a nemzetközi gettóba, édesanyánk vett egy kétkilós zacskó kockacukrot, amiből minden áldott nap kaptunk az öcsémmel egy-egy szemet. Amikor a tetőt elvitte a légnomás a fejünk fölül, azon a dunyhán a tetőcseréptől a faldarabokig minden

volt, a bombák nem kímélték a szobánkat sem – ám az ágy feletti polc, a polcon pedig a kockacukrok sértetlenek maradtak.

Ilyen emlékeim is vannak, miközben a felnőttek mélyen átérezték a helyzet súlyát. Mire emlékszem még? Arra, hogy folyton éhesek voltunk. Általában hoztak ennivalót a gettóba, még pékség is volt, ahol időnként osztottak kenyeret. Anyu egyszer kapott egy káposztát. Arra már nem emlékszem, mit főzött belőle, de arra igen, hogy megkaptuk a torzsáját. A legfinomabb dolog volt, amit ettem, annak az íze a mai napig a számban van.

Miután a Holló utcai házmesterlakás lakhatatlanná vált, újabb költözés következett, ezúttal a Dob utca 6.-ba. Majd amikor január elején nyilas kölykök jöttek összeszedni a fiatal nőket – férfiak már rég nem voltak –, akiket aztán gettón kívüli munkára vittek, talán tankcsapdát ásni, édesanyánk úgy gondolta, ha őt elviszik, már nem jön vissza. Fogta a gyerekeket – minket –, és a Klauzál utcai kórházba menekültünk. Ott szabadultunk fel január 18-án.

A megözvegyült édesanyámra maradt mindkettőnk felnevelése.

Azonnal hazamehettünk a Nagymező utcába. Februárban lettem hatéves; volt a közelünkben egy játékörvezet, ami találatot kapott, onnan lett ajándékom. A cselédszoba maradt épen, ahová heten költöztünk vissza, mert a nagynénémék is hozzánk kerültek.

Később a nagynénémék visszamentek Miskolcra. Onnan egyedül ők maradtak életben, ők, akik feljöttek Pestre, a többieket elvitték Auschwitzba.

Apu már 1940-től munkaszolgálatos volt, a nyilas érában elhurcolták, német lágérba deportálták vasúti síneket építeni. Flossenbürgből nem jött haza. Lefagyott a keze, nem tudott már dolgozni, és egy SS-őr agyonverte. 41 éves volt. Utoljára négyéves kislányként láttam az édesapámat. Nagyon hiányzott. Sokat emlegettük őt az öcsémmel.

Zsidó iskolába jártam negyedik osztályig. Zuglói lakos lettem 1978-ban.

Mivel a Sommer család tagjai rossz kádereknek számítottak – Sommer István textiltechnikus a Magyar Pamutiparban dolgozott, majd a numerus clausus után textil-nagykereskedést nyitott –, egyéb származásúaknak minősültünk, se nem munkásnak, se nem parasztnak, így végül nem mehettem gimnáziumba.

A Nagymező utca tele volt színházzal. Amikor az Ifjúsági Színházban bemutatták a *Légy jó mindhalálig*-ot, jelentkeztem, és felvet-



tek kisleány. Békés Itala volt Nyilas Misi. Ott maradtam fodrász-tanuló-gyakornoknak, s amikor 1956-ban sok színházi fodrász disszidált, átmentem a Falu Színházba, majd az Operettbe. 1960. január 2-án, az első munkatársak között kerültem a televízióba. Többek között a Tenkes kapitányának is én voltam a maszkmestere; Vámos Lászlóval, Ádám Ottóval dolgoztam együtt. Ez volt a televíziózás hőskora.

Édesanyám később nem beszélt a gettóban töltött időszakról, a háború rémségeiről, a legtöbb sorstársához hasonlóan el akart felejteni mindent – a tévés maszk mestert, sminkest pedig nem érdekelték a gyerekkori viszonyok. Szárnyalt és lubickolt a síkerekben.

A férjem is zsidó volt, mégis csak a rendszerváltás után kezdett foglalkoztatni a származásom, akkor kezdtünk kutakodni a múltunkban. Igen ám, de anyu meghalt 1988-ban, a nagybátyám 1983-ban, így nem maradt, akitől kérdezhettem volna. Miután nyugdíjba mentem, nekiálltam összeszedni a saját emlékeimet.

2012-ben Budapestre érkezett egy svéd rádióriporter-nő, hogy egy Wallenberg-megmentettel beszéljen. Velem készült el a műsor, és a lavina elindult. Azóta iskolákba járok, előadásokat tartok, emlékezek, emlékeztetek. Engem éjjel-nappal lehet hívni, megyek és mesélek.

Háromszor voltam kint Auschwitzban az Élet Menetével, mindhárom alkalommal végigjártam az egykori halálmenet három kilométeres útvonalát Auschwitz és Birkenau között; háromszor voltam Izraelben az Élet Menetével, ott is átéltem, megéltem sorsunk, történetünk kapcsolódási pontjait, zsidóságunk lényegét.

Amikor Bergen-Belsent 1945-ben felszabadították az amerikaiak, a szövetséges haderők főparancsnoka, Eisenhower tábornok a következőket mondta: „A lehetséges legtöbb dokumentumra van szükségünk – legyen az film vagy tanúvallomás –, mert egyszer majd eljön a nap, amikor feláll valami elmebeteg, és azt fogja mondani, hogy mindez meg sem történt.” A történelem bebizonyította, hogy nem tévedett. Ez ellen kell elszántan és következetesen harcolnunk az ész erejével és a szív melegével.

Nekem mint holokauszt túlélőnek ez a küldetésem. Az a feladatom, hogy ne hagyjam feledésbe merülni a történeteket.

## *A sebek nehezen gyógyulnak és mélyre hatolnak*



### **Farkas Marianna vagyok.**

Tapasztalatom szerint minden populáció sokszínű. Minden emberi közösségben voltak, vannak buta és okos, gyilkos hajlamú és szelíd-empatikus, gyorsan és lassan kapcsoló emberek, nem lehet mindenkit egy kalap alá venni, nemhogy nemzetiségi, de még családi alapon sem. Az emberélet elleni bűntetteknel általános fék a törvénytől, a büntetéstől való félelem; a német fasiszta rendszer védelme alatt viszont megszűnt ez a gát. Mindez olyan gyorsan történt, hogy mire a jóézésű magyar honfitársak felébredtek, már késő volt, nem tudták megállítani.

Ezek között volt, aki egyszerűen csak félt, és becsukta szemét-fülét, mások életük kockáztatásával próbálták menteni, akit csak tudtak. Néhányuk fát kapott a Jád Vásemben, de sok olyan keresztény magyar névtelen maradt, aki kitűnőre vizsgázott emberségből. Ebben az ádáz macska-egér harcban a túlélés minden perce számított. Lehet gondolkodni azon, hogy talán a szerencsecsillagom az utolsó pillanatban mindig mellém vezérelt egy ilyet, de az is lehet – és ebben reménykedem –, hogy ők voltak többen. Mindenesetre egyértelműen nekik köszönhetem, hogy túléltem a vészorszakot.

Hibáztatom azokat a zsidókat, akik az egész magyar keresztény közösséget egy kalap alá veszik és elítélik az átélt borzalmakért. Ez azon túl, hogy igazságtalan, csak további gyűlölködést gerjeszt.

Tisztességes, humánus, szerető családban született emberek számára nehéz lenne feldolgozni, hogy a felmenőjük a gyilkosokkal közösséget vállalt. Ezért úgy gondolom, nem érdemes belehajszolni őket olyan gondolatokba, hogy talán az egész nem is volt igaz, vagy ha mégis, akkor biztosan megérdemeltük – ezzel csak a valóban rasszista gyűlölködők táborába kergetjük őket. Pedig talán az ő szüleik is a megmentőim között voltak.

Mindennek szellemében írtam le a gyerekkorom történetét az előzményekkel együtt, amelyek meghatározták a sorsomat.

Próbálok érteni, értelmezni az érthetlent.

A holokauszt története talán Ferenc Józseffel kezdődött, aki megengedte a zsidók letelepedését, viszont a termőföld vásárlását nem engedélyezte. Ez akkor nem jelentett nagy problémát, mert a zsidók az agrártermékek kereskedelmében elismerten jók voltak, és megéltek belőle.

Akkoriban ha egy magyar földművelő biztosítani akarta a fia jövőjét, a megtakarított pénzéből további földet vásárolt. A zsidó kereskedő viszont – más lehetősége nem lévén – ezt a fia taníttatására fordította. A prágai, brnói, szegedi, padovai egyetemek jó szakmai indíttatást biztosítottak.

Hazaérve a tehetségesebb fiatalok megpróbálták gyümölcösztetni a többlettudásukat. Ennek köszönhetően jelentősen fellendítettek a magyar ipart. Köztudott, hogy a Csepel Művek Weiss Manfréd, a Tungsram Aschner Lipót, a gyógyszergyártás kezdete Richter Gedeon, a textilgyártás a Goldberger család nevéhez fűződik; a kisebb méretű iparágak közül pedig az első szárazelemgyárat és a hozzá kapcsolódó Keravill-öst Schönfeld Mór (férjem, Solt György nagypapája) alapította.

Egy gyár beindításához persze tőkeinjekció is kell, erre építve egy zsidó érdekeltségű bankrendszer is kialakult.

A 20. század elején még a Vígszínház a város szélére épült. Az e mögötti területen hozták létre az iparban és a pénzügyi szektorban sikeres zsidók az Új-Lipótvárost (ma: Újlipótváros). Nem véletlen, hogy manapság ezt a városrészt kis Tel-Avivnak becézik.

Mindezt a pesti zsidók sikerként élték meg, büszkék voltak arra, hogy Budapesten munkahelyeket teremtettek, fellendítették az ipart – de nem számoltak a természetes emberi irigységgel!

Ez az irigység mindenesetre melegágya volt a fasiszta propaganda sikerének. Elég sok egyszerű gondolkodású embert bele lehetett

hergelni abba a gondolatba, hogy akkor lesz itt igazi jólét, ha megszerzik a zsidók javait.

A vezetésnek is egyszerűbb volt a zsidókat hibáztatni a gazdasági problémákért.

Amikor Auschwitzban felépült a nagy égető, a németek 150.000 magyar zsidó deportálását kérték. Horthy Miklós kormányzó akkor úgy vélte, az egész magyar zsidókérdés megoldható, ha egy szuszra mindnyájukat kiszállítják. A vidéki zsidókkal kezdték (német adatok szerint: Auschwitz 1944. május 15-től jún. 7-ig 437.402 magyar zsidót fogadott). A sorszámot a karjukra tetoválták.

A begyűjtés, a szállítás operatív lebonyolításába nem lehetett német segítséget bevonni, mert ők 150.000-nél leálltak volna. Az elszállítás már komoly gondot okozott. A túlélők elmondása szerint több napig tartott az út a zsúfolt, lelakatolt vagonokban, és a begyűjtésüktől a megérkezésükig végig csak magyar szót hallottak.

A pesti zsidókkal már nem volt ilyen egyszerű, először el kellett különíteni őket. Akkor jelölték ki a csillagos házakat.

Végül a budapesti zsidók begyűjtése is elkezdődött, de 60.000 után Horthy meggondolta magát, és leállította a deportálásokat. Hitelt érdemlően nem derült ki, hogy csak ránézett a térképre, és a frontvonal alakulása alapján erre a saját döntésre jutott, vagy ahogy egyesek vélik (Teller Ede egyik munkatársának elmondása alapján), külön egyezséget kötött Roosevelttal elnökkel, mindenesetre a nürnbergi perben nem kellett felelnie a kormányzása alatt haláltáborokba küldött félmillió emberért.

Később jöttek ugyan különös, kósza hírek az auschwitzi halálgyárról, de ezek annyira borzalmasak voltak, hogy a legtöbben nem hitték el, nemcsak a keresztények, de a zsidók sem. Sok embert elvittek munkaszolgálatra, de még ezek között is volt, aki naivul azt képzelte, a tisztességes munkáját meg fogják becsülni annyira, hogy túlélje a háborút.

Még a nagy tudású iparfejlesztők is azt hangoztatták, ők olyan sokat tettek ezért az országért, hogy nekik nem lehet semmi bántódásuk. Remélték, hogy ezt a külső szemlélő is így gondolja, és hála lesz érte. Másrészt ők tisztában voltak azzal, hogy az általuk létrehozott rendszer működtetéséhez szükséges a szaktudásuk. Végül Rákosi, az új vezető (1948–1956), kénytelen volt tudomásul venni, hogy mezőgazdasági ország lettünk.

Idáig a történelem általam ismert része.

Véleményem szerint az emberi tulajdonságokat, képességeket, megvalósulásokat talán kisebb mértékben a genetika, de sokkal inkább a 18 éves életkorig megélt tapasztalatok, a nevelés és a szocializáció határozza meg.

Ezért gondolom, hogy hozott anyag (nem érdemem), amit magamból pozitívként értékelhetek: nehéz helyzetekben az emberi tartásom, a barátságaim megbecsülése, az alkotás örömeinek élvezete, a tisztaság és a rend igénye.

Tehát a gyerekkor – a sorstalanságom története.

Bárkivel beszélgettem, aki Budapesten 1944-ben életben maradt, voltak hasonló történetei. Akkor az életben maradáshoz több dolog egybeesése kellett: vakszerencse, jóérzésű emberek segítőkészsége, a szereteteinkből merített erő, önfegyelem – talán ebben a sorrendben. Persze ez az én véleményem csupán.

1939-ben születtem. Egy bérházban laktunk (Szabolcs u. 1/b) a Kohn nagyszülőkkal, apám testvéreivel és barátaikkal együtt. Az unokatestvérek között én voltam a legkisebb, mindenki engem babusgatott; szerettek és vigyáztak rám. Ez a félig testvéri viszony később is megmaradt. A szülők és barátaik vasárnaponként együtt mentek a focimeccsre. Az MTK futballcsapatának vezetője az egyik nagybácsim, Grád Pál volt. Ők Zuglóban, a Telepes utcában laktak; a házban volt a fűszerüzletük, amit a felesége, Teri néni működtetett. Szerencsére voltak lakóik, meg segédjük is, akikkel olyan jó kapcsolatuk volt, hogy a deportálásra begyűjtésük után ezek összefogtak, és kimenekítették őket. Én is laktam náluk, ezért nagy a kötődésem Zuglóhoz.

Mama barátnője volt Palló Imre operaénekes kislánya. Az Opera közelében laktak, esténként vacsorát vittek az apukának, utána a színpalak mögül végighallgathatták az előadást. Ennek köszönhetően, hogy operarészleteket énekelni hamarabb megtanultam, mint rendszeren beszélni.

Apukám (26 éves koromban tudtam ezt meg) jégkereskedő volt. Egyszer mamával elmentünk valahova, ahol apu egy lovas kocsi mellett állt, valami durva szövésű zsákkal volt leterítve a válla, és azon egy hatalmas jégtáblát egyensúlyozott. Csodáltam, hogy milyen erős.

Később az iskolában megkérdezték, hogy mi az apukám foglalkozása. Szégyelltem, hogy nem tudom. Ez a szocreál stílusú kép

volt az egyetlen munkával kapcsolatos emlékem róla, ezért jéggyári munkásnak tituláltam. Így lettem munkásszármazású. A rokoniim szerint ügyesen lódtítottam, de akkor senki sem árulta el nekem, hogy ez nem igaz.

Mamám testvére, az én Bobikám is nagyon szeretett engem. Finomságokkal halmozott el, és gyakran vitt a játszótérre is. Négyéves voltam, amikor egyszer csak nem jött többet. Az elsők között deportálták.

Aztán a család férfi tagjait munkaszolgálatba vitték. Egyszer márával meglátogathattuk apukámat – bántott, hogy nem jön haza velünk együtt. Mama akkor eljárt varrni, engem is mindig magával vitt.

1944 nyarán már sárga csillagot kellett viselni a ruhánkon. Júniustól a Szent István krt. 30.-ban laktunk, ami azért lett csillagos ház, mert a Kerpel család a kijárási tilalom miatt másképp nem tudta volna 24 órás nyitvatartással működtetni a patikáját. A Kerpel lányokkal és Blau Ágival barátkoztam. Idősebbek voltak ugyan nálam, de mivel a szülők nem engedtek minket az utcára menni, elfogadtak engem társaságnak. Tőlük tanultam, hogy ha olyan idegen lép a házba, aki valami piros-fehér csíkosat tart a kezében (vö. árpádsávós zászló), azonnal láthatatlanná kell válni, ez az életben maradás alapfeltétele. Ők ezt úgy fejezték ki: „Ha még látni akarsz az anyukádat, bújj el tüstént!”

Aztán a nyilas házmester a mamám kezébe nyomott egy cédulát, amin az állt, hogy velem együtt jelentkezzen egy óbudai címen. Az első éles képemlémem: a Bécsi úton egy földszintes épület, három lépcső az ajtóig, az ajtó derékig fa, fölötte kis téglalapokban üvegezett. A sarokban piros-fehér csíkos zászló, mellette, a második lépcsőn, egy magas férfi.

Ahogy mama fel akart lépni az első lépcsőre, az őr különös módon rúgott, vagy inkább csak a bokájával kanalizott egyet; semmi lendület, térd fölött meg sem mozdult a lába. Mama visszasetett, elkezdett tápázkodni felfelé, döbbsenten nézett az emberre, aki az orra alatt csak ennyit mormolt: „Bemenni könnyű, kijutni nehezebb.” Mama megfogta a kezemet, húzott maga után, és elszaladtunk. Nyári ruhában voltam, de folyt rólam az izzadság. Sajnálom, hogy nem tudhattam meg az őr nevét – nagy bátorság kellett ahhoz a lepöccintéshez, megérdemelne egy fát a Jád Vásemben.

Aztán elmentünk Annuskához, a nagynénémhez, hogy figyelmeztessük: ha ilyen cédulát kap, oda ne menjen! Az ő cédulája másnapra szólt.

Ettől a pillanattól kezdve törvényen kívül voltunk, amiről nekem fogalmam sem volt, én csak fogtam a mama kezét. Semmi bajt vagy rendkívülit nem éreztem, ha őt magam mellett tudhattam.

Az Új-Lipótvárost a sikeresebb, gazdagabb, jobban informált zsidók építették a 30-as években: kereskedők, bankárok, iparosok. Közülük sokan felmérték, hogy kívül tágasabb, és időben elmenekültek. A kulcsot a házmesternél hagyták. Egy ilyen lakásba engedett be minket a házmester. A spájzból megehattünk mindent, csak azt kérte, hogy a szép bútorokra vigyázzunk. Kiderült, hogy a házban zömmel hozzánk hasonló sorsú emberek vannak. Ezt valahogy a nyilasok is megtudták, de szerencsére a nyilas pártba beépült antifasiszták is. Egyszer csak megjelent három nyilas karszalagos ember. A házban kikolompolták, hogy tíz perc múlva motyóval együtt sorakozó az udvaron. Megtettünk két utcasarkot, fordultunk jobbra, balra, aztán mondták, hogy mehetünk, ahova akarunk, de abba a házba vissza ne térjünk. Ez többször ismétlődött. Azóta sem tudom, kik voltak ezek az álnyilasok, mindenesetre az életemet nekik is köszönhetem. No meg a házmestereknek, akik a következő házakba beengedtek.

Így 1944 ősze a gyakori lakhelyváltoztatásokkal tulajdonképpen egy kalandos játék volt számomra. Két dologért drukkoltam: hátha volt az előző lakónak kislánya, aki hagyott valami játékot; a másik, hogy hátha találunk az új spájzban egy kis csirkehúst, mert azt már rég ettem, és nagyon vágyakoztam rá.

Egyszer Annuska, a nagy konyhai varázsló lángost és paradicsommártást csinált, és amikor elkezdtem hisztizni a husikáért, a hétéves, felnőtt eszű unokanővérem, Rózsi bedobálta a lángost a paradicsommártásba, és közölte, hogy az husika. Minden egyes faltnál tiltakoztam, de azzal nyugtatott meg, hogy talán a következő husika lesz. Végül belém diktálta az egészet. Ezt a végtelenségig hitegethetőséget azóta sem sikerült teljesen levetköznöm.

Egyetlen olyan esetre emlékszem, amikor a házmester nem engedett be a házba. Késő délután volt, közeledett a kijárási tilalom ideje, mama megijedt, hogy az utcán rekedünk. A Pozsonyi út 24.-be próbáltunk bekéredzkedni. Szép üvegkapu volt, láttuk, hogy a lépcsőn kabátban emberek ülnek. A házmester azt mondta, a tö-



meg látványa már önmagában is veszélyes. Végül elmentünk, és egy másik házba beengedtek minket.

A háború után tudtam meg, hogy a nyilasok is észrevették a lépcsőn ülő embereket, és a Pozsonyi út 24. összes lakóját a Dunába lőtték...

Sok olyan jó szándékú emberrel is találkoztam, akik nem voltak konspirálók, de próbáltak segíteni, ahogy tudtak. A háború után több zsebemben találtam mindenféle vallásból keresztlevelet, és a mai napig őrzöm az Angelo Rotta által aláírt menlevelet, ami talán hamisítvány.

Már tél volt, amikor egy ilyen sorakozó és kétsaroknyi gyaloglás után nem oszlatták szét a csoportot. Kiderült, hogy ezek igazi nyilasok voltak, és a gettóba hajtottak minket. Addigra hozzánk csapódott még egy anyuka a kislányával.

A Kis Diófa u. 8.-ban volt egy üres lakás. A hátsó udvarban, a földszinten hátul, egy szoba + konyha. A konyha üres, csak egy vízcsap díszelgett benne, a szobában két hálószobaszekrény állt. A másik két nő mozdulatlanak tűnt, teljes letargiában lógatták a kezüket. Mama kinyitotta a szekrényt, lekapta az ajtókat, rászólt Annuskára, hogy segítsen a hátukra fektetni a szekrényeket. Kieszelte, hogy belebújunk, és majd egymást melegítjük. Ez a kép ma is büszkeséggel tölt el: csodáltam, ahogy anyukámnak a leglehetősebb helyzetben is volt valami pozitív cselekvőkészsége. Ez az emlék azóta sem engedi, hogy elhagyjam magam. Mama halála után, a temetés előtt kínomban kigazoltam az egész 17C parcellát, csak a temetés után törtek ki belőlem a tehetetlenség könnyei.

Aztán jött még három fiatal lány. Mama szívélyesen invitálta őket, csak jöjjenek és leheljenek. Kaptak fejenként egy szekrényajtót, arra letelepedhettek. Az egyik mindig Lehár-operettrészleteket énekelt. Erre emlékszem: „Egy kis cigaretta, valódi finom. Oly illatos, enyhe, mint rózsaszírom...”

Jött még három szökött katona is, azokkal nagy szerencsénk volt. Szereztek valahonnan egy kályhát, meg fát is. Óriási élményt jelentett, amikor meleg lett a szobában. Valahonnan előkerült pár szem krumpli, azt a kályhán megsütötték. Annuska is, én is nagyon soványak voltunk. Utólag tudtam meg, hogy mama egyáltalán nem evett belőle, a saját részét is nekem adta. Az utolsó tizenegy napban már senkinek semmi ennivalója nem maradt.

Az egyetlen tárgy, amire emlékszem, az a piros pöttyös bögrém.

Abból senki más nem ihatott, csak én. (Mama ennyit tudott megtartani a higiénés óvintézkedésekből.)

Végül nagy durranásokat hallottunk, ezért lementünk a pincébe. Sokan voltunk, de halálos csönd honolt. Valahogy tudtam, hogy nekem sem célszerű megszólalnom.

Nem tudom, hány napot vagy órát töltöttünk így, amikor egyszer csak kinyílt fent a pinceajtó. Az ajtóban egy orosz katona állt, a beszűrődő fény glóriaként világította meg hátulról a fejét, és hadonászott, hogy jöjjünk ki. „Nyemci kaput” – mondta. Amikor feljöttünk a pincéből, az éles fényben alig láttam. A katona a kezembe nyomott egy darab kenyeret. Azon aztán négyen megosztottunk. Kis falatokat forgattam a számban, nehezen szántam rá magam, hogy lenyeljem, hisz már összeszűkül a gyomrom.

Utólag sokan pejoratív hangsúllyal beszélnek a felszabadulásról. Engem az oroszok felszabadítottak, és az ő érkezésüknek, mely talán már az utolsó pillanat volt a számunkra, az életemet köszönhetem.

A gettóból először Annuska lakásába mentünk, mert az volt közelebb. Ott egy cigányasszonyt találtunk, aki éppen lóhúspörköltet főzött. Azt hitte, már nem jön vissza a régi lakó, de sebj, megesszük együtt a pörköltet, javasolta, s utána ő visszamegy a társaihoz. (En nem kértem pörköltet, de a mama szeméből sugárzó félelem, hogy elfogyok, meghalok, arra indított, hogy mégis legyűrjek egy pár falatot.) Talán innen ered, hogy mindenfajta rasszizmust elutasítok.

A mi lakásunkkal már nem volt ilyen szerencsénk. Pataki néni a lányával beköltözött, és nem volt hajlandó elmenni. Közben előkerült az egyik unokatestvérem, aki kiharcolta, hogy legalább a konyhába engedjenek be egy éjszakára. Gyuri az asztal tetején, én az asztal aljában, mama egy széken aludt. Másnapra egy nagybácsim is előkerült, ő kivívta, hogy beköltözhessünk az egyik szobába. Ettől kezdve mind a két nő azt hangoztatta, hogy ha hazajön a férje, az majd rendet csinál. (Egyik sem jött haza.) Pár év múlva megürült a szomszéd lakás, végül oda átköltöztek.

A náciizmus hatása a fejekben 1945-ben nem ért véget. A nacionalista, sovíniszta, antiszemita nevelés hatásaként elég sok sajátos, utólag szinte humoros élményem volt, pl. a hétéves szomszéd kislány amikor megtudta, hogy zsidó vagyok, közölte: „Pfuj, ti öltétek meg a kis Jézust, szégyelld magad.” De a legjobbnak hitt barát-

nőmet is elvesztettem, mert amikor kiderült a vallásom, többé nem állt szóba velem.

A család életben maradt tagjai szép lassan hazaszállingóztak. Pali bátyám elmondta, hogy amikor elhatározta, hazaszökik, mert a feleségét nem akarta egyedül hagyni, hívta apukámat is, de apa úgy gondolta, hogy a mama elég talpraesett és önálló, és Németországban biztos jobban megbecsülik a munkáskezet, ezért ő továbbment a csoporttal. Mauthausenben kötött ki. 1947-ben tudtuk meg, hogy nem élte túl a koncentrációs táborot. Sokszor gondolok rá, hogy talán életben maradhatott volna, ha egy kicsit jobban ragaszkodik hozzánk.

A következő húsz évben a család az ünnepeken összejött, s a rövid vacsora után felváltva ömlött belőlünk a szó – rövid sztorik hangzottak el arról, ki hogy segített minket a pillanatnyi menekülésben. Egyik rokonomra jellemző példa: begyűjtésük után egy udvarra terelték őket. A házmester odaadta neki az udvari vécé kulcsát, hogy ott bújjon el, amíg a többiek elmennek. Vagy Teri nagynéném, akit a menetből rántott ki valaki, rádobott egy nagy kendőt, ami takarta a ruháján a sárga csillagot – azóta sem érti, miért pont őt választották ki.

Nehezen éltünk. Annuska vigyázott Rózsira és rám, vezette a nem létező háztartást, mama meg varrt.

Blau néniel együtt a Pozsonyi út 10.-ben nyitottak egy férfifehérenemű-szalont. Ez abból állt, hogy a rongyos nyakú férfiingek hátából kivágtak egy darabot, abból varrtak új gallért. Egy negyedik rossz ing hátából három ing kivágását lehetett visszapótolni. Nem bántuk volna, ha a munkáért ennivalóval fizetnek, de ez nem mindig jött össze. Amit fizetségként kaptak, azt egyszer összepakolták, és elmentek „batyuzni”: vagyis vidéken élelmiszerre cserélték. Mama elmesélte, hogy csak a vonat lépcsőjére fért fel, ott még el is aludt. Hozott 20 kg kukoricalisztet, és közölte, hogy amíg ebből egy falat is van, nem megy sehova. Annuska híve volt a változatos étrendnek, ezért a vízzel elkevert masszát egyik nap megfőzte, a másik nap megsütötte.

1945 őszén mentem iskolába. A Hollán Ernő utcai zsidó iskola közel volt a fehéreneműszalonthoz is, csak az volt a gond, hogy a mama 7 órakor nyitotta az üzletet, úgyhogy én vekkerre ébredtem, és egyedül mentem a 2-es villamossal.

1946 tavaszán már végképp nem volt mit enni, ezért a mama el-

küldött egy cionista táborba Békéscsabára, ahol rendszeresen meglátogatott, pedig a vonatközlekedés nem volt egyszerű. Én a Soselet kvúcába kerültem (ez volt az első osztályosok csoportja), kijártunk az iskolába, de a többiekkel nem barátkoztunk – vagy ők nem barátkoztak velünk.

Egyszer szóltak, hogy a táborból néhányan alijázhatnak. Kérdezték, hogy akarok-e menni. Mondtam, hogy majd megkérdezem anyukámtól. Erre rávágták: ha neked van kitől megkérdezni, akkor inkább maradj itthon. A tízéves Ráchel viszont azonnal jelentkezett. Szülei meghaltak, a három kistestvérét ő gondozta. Ez nehezen ment neki, a kibucrendszerből sokat remélt. Kíváncsi lennék, mi történt vele.

Békéscsabán 15-16 éves nagylányok vigyáztak ránk. Végül rühes lettem, akkor mama hazahozott.

Ezután tovább jártam a Hollán Ernő utcai iskolába. 1947-ben új osztálytársunk lett, Quittner Jancsi. 1945-ben elindult hazafelé Auschwitzból, két év alatt ért haza tizenegy évesen. Nem tudott még sem írni, sem olvasni. Fried tanító bácsi bent maradt vele délutánonként, két hónap múlva ő volt köztünk a legjobb tanuló. Negyven évvel később a Soros Alapítvány titkáráként kinyomozta az elérhetőségeinket, így újra tudtunk találkozni. Mindnyájan élveztük, hogy ebben a társaságban senki nem büdös zsidózott, távolinak tűnt már minden antiszemita beszólás, hang.

1946-ban megnyílt a Joint Sziget utcai napközije. 1948-ig jártam oda. Félárva zsidó gyerekek voltak a társaim. Irén néni vigyázott ránk, ellenőrizte a leckénket, segített, ha nem értettünk valamit. Utána játszottunk, jó időben a Szent István parkba is lementünk. Egyetlen nagy csalódásom ebből az időből: a tejeskávé igazi tejből. Hétfőn elterjedt a hír, hogy pénteken ez lesz uzsonnára. Én nem emlékeztem, hogy mi az, de a nagyobbak előre örültek, és egész héten erről beszéltek. Amikor végül elém került a bögre tejeskávé, csak nézegettem, barátkoztam vele; a többiek már lelkesen szür-csölték. Mire nekiláttam, bebőrösödött. Ahogy a föl hozzáért a felső ajkamhoz, borzasztó volt. Szerencsére az asztalszomszédom már megitta a sajátját, hajlandó volt bögrét cserélni velem. Szégyelltem volna a többiek előtt hangosan kimondani, hogy ezt én utálom.

Amikor Blau Ági tízévesen csonttébécét kapott és szanatóriumba vitték, kiderült, hogy egyik társunk, Ungi (Ungár Robi) udvarol

neki, rendszeresen látogatja és felvidítja. Ági anyukája el volt keseredve, de örült, hogy a kislánya végre mosolyog.

Én megijedtem. Az udvarlás felnőtt dolog. Ági csak két évvel idősebb nálam. Ettől kezdve árnyékként követtem Ungit, és lestem, hogy is kell csinálni, ha valaki felnőtt. Ungi megtúrt maga mellett, így tanultam meg sakkozni. Ötven évvel később újra találkoztunk. A legjobb barátom lett haláláig.

1948-ban, amikor a felekezeti iskolákat megszüntették, a szüleink aggódtak, hogy a körzeti iskolában a gyerekek bántani fognak minket. Az Abonyi utcai zsidó gimnázium végül csinált nekünk egy általános iskolai osztályt. Ott még egy évet kihúztunk.

1947 tavaszáig minden este imádkoztam, és rendszeresen jártunk a Dózsa György úti zsinagógába (ma vívóterem). Akkor került elő Farkas Márkus, aki együtt volt apukámmal Mauthausenben. Tőle tudtuk meg, hogyan halt meg apukám. Nagyon megharagudtam a Jöistenre. Többé imádkozni sem voltam hajlandó.

Márkus nem sokáig élt velünk, mert hazahozott valami tüdőbajt. Hosszú ideig volt szanatóriumban, végül meghalt. Azt mondta, vagy alijázzunk, vagy adoptál, mert Magyarországon nem lehet Kohn néven élni. Így kaptam a Farkas vezetéknévét.

1949-ben muszáj volt átmenni a körzeti általános iskolába. Akkor egy kicsit besokalltam. Nem kommunikáltam, ha kérdeztek, nem feleltem. Az osztályban nem bántottak, csak hülyének néztek.

Mamának akkoriban nem sok ideje maradt rám. Egész nap varrt, hogy a minimális megélhetésünket előteremtse, hétvégén pedig Farkas Márkushoz mentünk látogatóba a tudószanatóriumba. Engem az épületbe sem engedtek be, anyukám a portás gondjaira bízott, a parkban sétálgattam.

A napközit is utáltam. Túl sok antiszemita megjegyzést hallgattam. Végül megtudtam, hogy a kerületi úttörőházban szakkörök vannak, oda az értelmesebb gyerekek járnak, akiket érdekel valami konkrét tevékenység, és erre az időre felmentést kapok a napköziből. Még a fafaragó szakkörbe is beiratkoztam. Emellett volt kémia- és fizikaszakkör is.

Végül közölték, hogy négyes átlag alatt semmilyen szakkörbe nem lehet járni. Megijedtem. Erőt vettem magamon, és kimásztam a „némasági burokból”. Megkérdeztem az egyik szakköri társamtól, hogy csinálja, hogy kitűnő tanuló. Válasz: ha figyelek az órán, másnap még emlékszem a hallottakra, és el tudom mondani. Ha

más felel, másodszor hallom, és akkor már meg is jegyzem. Kipróbáltam, ez még a gimnáziumban is nagyjából bevált.

Érdekes volt a tanárok reakciója. Nem hittek a fülüknek, amikor elkezdtem folyamatos, kerek mondatokban beszélni, hibátlanul mondtam a leckét. Először csak kettesről hármasra javítottak, de az egyik önértékes osztálytársam fellázadt. „Ha mindent tud, mért nem tetszik ötöst adni neki?” Így lettem kitűnő tanuló.

A Hollán Ernő utcai iskolában nem volt tornaterem, így tornából erős hátrányban voltam.

Egyszer kihírdették, hogy aki vasárnap elmegy a sakkversenyre, kap tornából egy ötöst. Gyorsan jelentkeztem. Játszottunk pár partit, megnyertem, de azt senki sem kötötte az orromra, hogy ezzel megnyertem a kerületi bajnokságot is. Ezután újabb vasárnapi sakkversenyre küldtek, természetesen újabb torna ötös ajánlással. Csak akkor vettem észre, hogy mi van körülöttem, amikor év végén egy jutalomkönyv kíséretében közölték: én vagyok Budapest úttörő bajnoka.

Sem mama, sem Annuska nem tudták elfelejteni az éhezést, ezért erőltették a belső tartalék képzsését.

Amit a tányéromra tettek, azt kötelező volt megenni, és mindig egy kicsit többet raktak, mint a tényleges szükségletem. Annuskánál ezt egyszer merészeltem szóvá tenni: „Mért kell enni, ha már nem vagyok éhes?” A válasz csak ennyi volt: „Mert most van.”

1948-ban Blauék Izraelbe mentek, ettől kezdve mama a Dózsa György út és a Rudas László utca sarkán dolgozott a Maradékfeldolgozó Szövetkezetben. Főleg férfiingeket varrtak szalagrendszerben. Mindenki egy kisebb munkafázist tanult meg és csinált. Mamának napi 200 egyforma varrást (ing eleje) kellett elkészítenie, hogy a hideg vízre valót megkeresse. Amikor bevitettem neki az ebédet, nagyon boldog és büszke volt az ügyes kislányára. Lelkemre kötötte, hogy hazafelé ne csavarogjak el. Ez annyira ingerelt, hogy óriási kerülőkkel, de mindig a Szépművészeti Múzeumban kötöttem ki, ahol sok szépet és érdekeset láttam.

Később Pajor Juli osztálytársamnak sikerült belépőket szereznie a Szigetre a Sportuszodába, elvileg az Előre szakosztályban úsztunk. Nem voltunk versenyző alkatok, de szerettünk úszni. Ehhez később Csajka Mari is csatlakozott. Vele együtt még gimnazistaként is folytattuk. Reggel 6-7 óráig úsztunk, aztán az első órát többnyire átaludtuk.

Tizennégy évesen untam már a nyomorunkat, ezért elhatároztam, hogy a nyári szünetben dolgozni fogok. Naivan végigjártam a Váci úti nagy gyárat, ahol csak megmosolyogtak. Annyi előnye viszont volt, hogy bekerültem a Láng Gépgyár sakkcsapatába. Utólag is azt hiszem, ez a sport sokat segített az önfegyelmező és a logikai készségem, az állóképességem csiszolásában.

A gyerekkoromra rányomta a bélyegét a holokauszt borzalma, a szenvedés, a nyomor, az éhezés. A sebek nehezen gyógyulnak, mélyre hatolnak, de az átélt traumák erőt is adtak az életem jobbá alakításához. A szomorúságot felváltották pillanatnyi örömeik, sikerek, barátságok.





Letartóztatott zsidó nők menete a budapesti Wesselényi utcában,  
1944. október 20. *(Forrás: Bundesarchiv/Faupel)*

# Rosszkor születtem



## Földesné Vas Zsuzsa vagyok.

1944 szeptemberében születtem Vácott. Személyes emlékeim tehát nincsenek, de a születésem körülményei indokolják, hogy az édesanyámtól hallottak alapján elmondjam világra jöttöm kalandos történetét.

Anyukám amikor úgy érezte, várandós, asszonynevén elment az OTI-orvoshoz. (OTI: Országos Társadalombiztosító Intézet. A szerk.) Az megvizsgálta, és megállapította, hogy három hónapos terhes, szeptemberre kisbabája lesz. Később, amikor komolyabbra fordult a zsidóüldözés, anyukám szerzett egy születési anyakönyvi kivonatot.

Majd megjelent a rendelet, hogy a zsidó lakosságnak csillagos házakba kell költöznie. Anyukám úgy gondolta, ha már úgymint költöznie kell, nem a csillagos házat választja. Felült a vonatra, s a végállomásig váltott jegyet. Keresett egy kis falut azon ötlettől vezérelve, hogy ott nem ismeri senki. Némi habozás, fontolgatás után Diósjenőre esett a választása. Ott azt a mesét adta elő, hogy Pesten szolgált gazdag családnál. Az egyik alkalommal kikezdett vele a háziúr, és ő terhes lett. A családnál nem maradhatott tovább. Veszélyhelyzetbe került, hisz a háziúr felesége amúgy is betegesen féltékeny volt. Ha a terhességére fény derül, képes lenne agyonverni őt.

Pesten amúgy is rettegésben élt, hisz állandóan lövöldöztek, szörnyű volt a helyzet. Az állapota miatt haza sem mehetett. Más választása nem nagyon volt.

Egy őrmester többször kihallgatta, végül megszánta, és maradhatott a faluban.

Megvizsgálta a helybéli orvos is, aki megállapította, hogy augusztus 15. és 19. között fog szülni, még kórházi ágyat is szerzett neki augusztus 3-ra a váci kórházban. Anyukámnak pontosan augusztus 3-án be kellett feküdnie a váci kórházba. Sajnos az OTI által biztosított két hét alatt nem sikerült megszületnem. A két hét elteltével anyukámat kirakták a kórházból.

A kórházban informálták arról, hogy a budapesti bábaképzőt ek-kortájt leköltöztették éppen Vácra. Azt tanácsolták neki, hogy ott próbálkozzon, hátha segítenek rajta. Javasolták, hogy mesélje el a kalandját, a körülményeit az igazgatónak, hisz ő is emberből van, bár a világ elég embertelen.

Az igazgató meghallgatta anyukám történetét, majd ezt követően megvizsgálta, és a következőket mondta: „Sok lehetőségem nincs, de olyan szűk a szülőcsatornája, hogy nem engedhetem el orvosi segítség nélkül. Az egyetlen, amit tehetek lelkiismeretem és lehetőségeim szerint, hogy felveszem önt dolgozó kismamának.” Anyukám a konyhán segédkezett, konyhalányként alkalmazták. Az orvos kijelentette, hogy a szülésnél jelen lesz, mert valószínűsíti, hogy anyukám orvosi segítségre szorul, azaz orvosi beavatkozás szükséges. Az ő diagnózisa alapján a szülés szeptember 12. és 13. között várható. Sőt órára pontosan meg tudta határozni a világra jövetelem idejét. S én a terv szerint, 12-én éjjel megszülettem. Szerencsére édesanyámat jó idegrendszerrel áldotta meg az Isten, mert a doktor úr nem tudott jelen lenni a születésemkor, hisz őt szeptember 12-ére felrendelték a fővárosba.

Budapesten aznap szőnyegbombázás volt. Nem közlekedett a vonat. Az orvosnak csak másnap sikerült visszautaznia Vácra. Ezzel együtt a szülés rendben lezajlott.

Anyukám strapabíró, erős, harcos asszonynak számított, aki mindig vette az akadályokat. De minden jó, ha a vége jó.

Mindketten életben maradtunk.

A családom többi tagja nem volt olyan szerencsés, mint mi ketten.

Az édesapám munkaszolgálatosként egy fakitermelésen dolgozott. Ez kemény fizikai munkát jelentett. Ráadásul szerencsétlenül alakult a sorsa, mert egy faág a térdháját erősen megsértette. A keretlegény – rendes ember lévén – lehetővé tette, hogy az apukám

orvoshoz mehessen. A Honvédkórházba került, ahol megoperálták.

Apukám túlélte a háborút, de ennek a balesetnek a következményeit élete végéig viselte. Nagyon sokat betegeskedett. 1953-ban halt meg. A halála okaként ezt a balesetet is feltüntették.

Szerencsésnek lenni a szerencsétlenségben nem érdem, hanem áldás, ajándék, a Jóisten ajándéka. Fájó szívvel gondolok minden magzatra, csecsemőre, akiknek az élet nem adatott meg. Emlékezünk a meggyilkolt csecsemőkre!

# A vidéki zsidóság gettósítása, összegyűjtése és deportálása, 1944. április–július

Kassa–Eperjes–  
Muszyna–Tarnów–  
Krakkó–Auschwitz:  
132 szerelvény,  
386 331 fő

„Kasztner-zsidók”  
Bergen-Belsen–Svájc:  
1 szerelvény,  
1685 fő

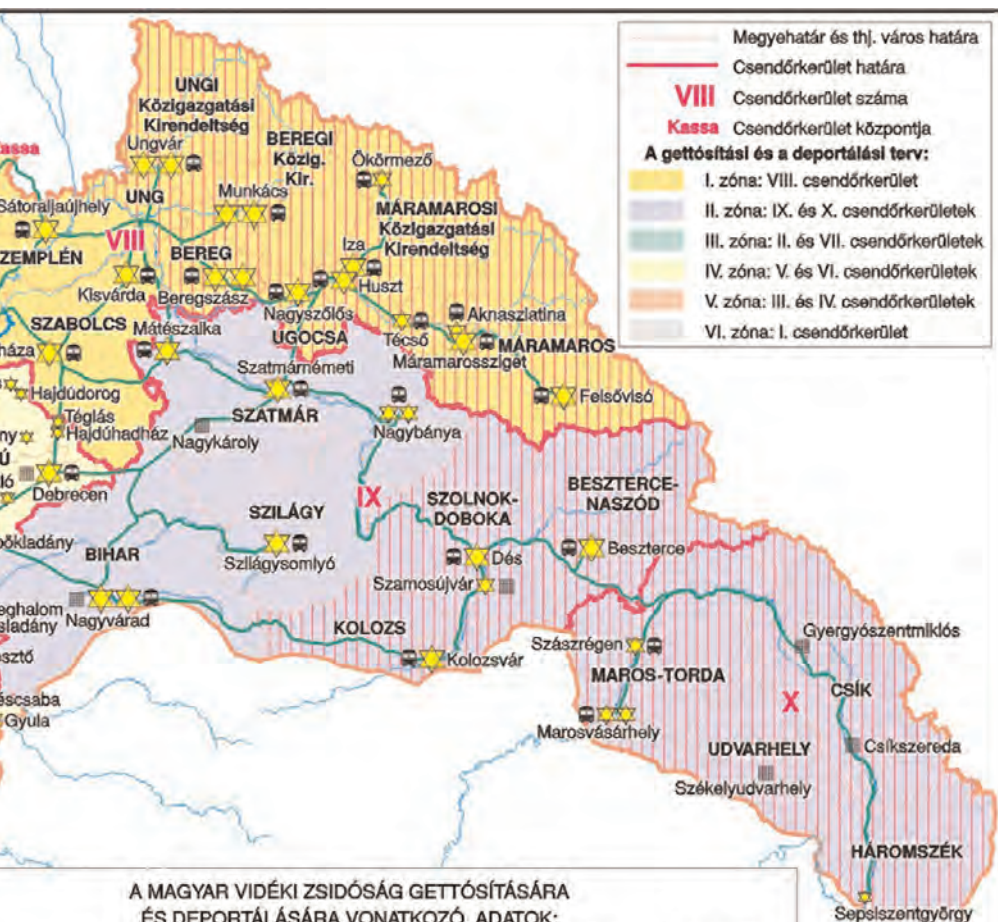
Zsolna–Téschen–  
Krakkó–Auschwitz:  
3 szerelvény,  
8256 fő

„Strasshof-csoport”  
Ausztria:  
7 szerelvény,  
20 787 fő

Bécs–Krakkó–  
Auschwitz:  
7 szerelvény,  
kb. 16 000 fő







**A MAGYAR VIDÉKI ZSIDÓSÁG GETTÓSÍTÁSÁRA ÉS DEPORTÁLÁSÁRA VONATKOZÓ ADATOK:**

Csendőrkerület	A gettósítás vagy koncentráció ideje	A deportálás ideje	A szerelvények száma	A deportáltak száma
Magyarország	április 19-től	május 18-tól	4	kb. 10 000
VIII. (Kassa)	április 16-tól	május 15-től	50	
IX. (Kolozsvár)	május 3-tól	június 7.		
X. (Marosvásárhely)			42	288 333
II. (Székesfehérvár)	június 5–10.	június 11–26.	23	23 725
VII. (Miskolc)				28 104
V. (Szeged)	június 16–20.	június 25–28.	6	21 489
VI. (Debrecen)			8	19 016
III. (Szombathely)	június 30–július 3.	július 4–6.	6	17 687
IV. (Pécs)			4	11 889
I. (Budapest)	június 30–július 3.	július 6–8.	8	24 128
Sárvár		július 19., 25.	2	2 720
			153	kb. 445–450 000 fő



Cipők a Duna-parton. Emlékmű a pesti Duna-parton, Pauer Gyula és Can Togay alkotása  
(Forrás: Wikipédia)



## *Radnóti Miklós: Nem tudhatom...*

Nem tudhatom, hogy másnak e tájék mit jelent,  
nekem szülőházám itt e lángoktól ölelt  
kis ország, messzeringó gyerekkorom világa.  
Belőle nőttem én, mint fatörzsből gyöngé ága  
s remélem, testem is majd e földbe süpped el.  
Itthon vagyok. S ha néha lábamhoz térdepel  
egy-egy bokor, nevét is, virágát is tudom,  
tudom, hogy merre mennek, kik mennek az uton,  
s tudom, hogy mit jelenthet egy nyári alkonyon  
a házfalokról csorgó, vöröslő fájdalom.  
Ki gépen száll fölébe, annak térkép e táj,  
s nem tudja, hol lakott itt Vörösmarty Mihály,  
annak mit rejt e térkép? gyárat s vad laktanyát,  
de nékem szöcskét, ökröt, tornyot, szelíd tanyát,  
az gyárat lát a látcsón és szántóföldeket,  
míg én a dolgozót is, ki dolgaért remeg,  
erdőt, füttyös gyümölcsöst, szöllőt és sírokat,  
a sírok közt anyókat, ki halkán sírogat,  
s mi főntről pusztítandó vasút, vagy gyárüzem,  
az bakterház s a bakter előtte áll s üzen,  
piros zászló kezében, körötte sok gyerek,  
s a gyárok udvarában komondor hempereg;  
és ott a park, a régi szerelmek lábnyoma,  
a csókok íze számban hol méz, hol áfonya,  
s az iskolába menvén, a járda peremén,  
hogy ne feleljek aznap, egy kőre léptem én,  
ím itt e kő, de főntről e kő se látható,  
nincs műszer, mellyel mindez jól megmutatható.  
Hisz bűnösök vagyunk mi, akár a többi nép,  
s tudjuk miben vétkeztünk, mikor, hol és mikép,  
de élnek dolgozók itt, költők is büntelen,  
és csecsszopók, akikben megnő az értelem,  
világít bennük, őrzik, sötét pincékbe bújva,  
míg jelt nem ír hazánkra újból a béke ujjá,

s fojtott szavunkra majdan friss szóval ők felelnek.  
Nagy szárnyadat borítsd ránk virrasztó éji felleg.

1944. január 17.

(Forrás: [www.eternus.hu](http://www.eternus.hu) - Radnóti Miklós versei)



A Thököly úti zsinagóga belső tere

# Glosszárium

(Összeállította: Steinerné Molnár Judit)

**áfikomán/áfikajmen** (vö. má nistána, dájenu, pészach, széder) Félretett, kendőbe csomagolt maceszdarab, amit a zsidók „deszszertként” esznek meg a széderesti vacsora végén a bárányáldozat emlékére. A gyerekek dolga az elrejtett maceszdarab megkeresése, amit a szédervezetőnek ajándék fejében adnak vissza. Ez a kis játék arra is szolgál, hogy a gyerekeket ébren tartsák és motiválják.

**bár micvó/bát micvó** A bár micvó a fiúkra, a bát micvó a lányokra vonatkozik. A fiúk 13 éves és 1 napos koruktól, a lányok 12 éves és 1 napos koruktól felelősek tetteikért; vallási parancsolatok teljesítésére kötelezettek. Ilyenkor általában a szülők családi körben és/vagy barátok, vendégek körében, lakomával egybekötve ünneplik gyermekük felelőssé válását. Szokássá vált az ifjú megajándékozása is.

**bimá** Tóraolvasó asztal/emelvény. Neológ zsinagógában elől, ortodox sülban közepén helyezkedik el.

**brisz/brit milá/brisz miló** <brit ‘szövetség’ + milá ‘körülmetelés (művelete)’ , vö. mohel. A fiúgyerek születése után a mohel végzi el a 8. napon a körülmetélést/malenolást. (Kórházi körülmények között a fiúknál a születést követő 1. és 3. nap között orvos által történik a beavatkozás – a vallás nem fogadja el.) A brisz jelentősége/jelentése: a fiúgyermek beléphet Ábrahám szövetségébe.

**cionizmus** Modern kori zsidó nemzeti mozgalom. A cionistáknak az volt az elsődleges céljuk, hogy a Szentföld területén zsidó nemzetállamot hozzanak létre.

**csillagos ház** Olyan fővárosi lakóház, ahová 1944. június 16. után zsidó budapesti lakosokat költöztettek. A csillagos házak megkülönböztető jelet kaptak: a bejáratra hatágú sárga csillagot (másképp: Dávid-csillag/Magén Dávid) tettek.

**dájenu** (vö. pészach, széder, má nistána, áfikojmán) ‘nekem már ez is elég volna/lett volna’ – ismert pészachi/széderesti dal refrénje. Magyar megfelelője: „a jóból is megárt a sok”. A magyar dajdajozás kifejezés így héber eredetű.

**deportálás/deportáció** Elhurcolás. Hatósági kitelepítés munka- vagy koncentrációs táborba. A hitleri Németország által alsóbbrendűnek minősített embercsoportokat (elsősorban zsidókat, de cigányokat, fogyatékosokat, homoszexuálisakat stb. is) deportálták.

**dörgemüse** <Dörrgemüse 'szárított főzelék'. Valójában: rossz minőségű szárított zöldségekből készült híg levest jelentett.

**Gestapo** A harmadik birodalom titkosrendőrsége 1933 és 1945 között. Feladata: a náci Németország államrendjének védelme.

**háláhá** Zsidó vallásjog.

**hanuka** (vö. hanukia, trenderli) 'Felszentelés'. Nyolcnapos ünnep, a fények ünnepe, amikor a makkabeusoknak a szíriai görögök feletti győzelmére, a jeruzsálemi szentély megtisztítására és újraavatására, valamint a nyolc napon át tartó mécses csodájára emlékezünk. Szokás a hanuka ünnepén hanukiát használni. Szokások hanuka idején: 1. a gyerekek, felnőttek trenderliznek, 'négyoldalú pörgettyűvel játszanak'. 2. a gyerekeket naponta megajándékozzák a felnőttek/szüleik. Kaphatnak hanukagellet/Hanukageldet/hanukapénzt is. 3. Előszeretettel fogyasztunk olajban (utalás a csodára: az egy napra elegendő olaj nyolc napig égett) sült ételeket, pl. fánkot, latkeszt.

**hanukia** (vö. hanuka, trenderli) Ünnepi kilencágú gyertyatartó, amit a hanuka nyolc napja alatt szokás esténként használni. A hanukiát a hanuka ünnepén a samesz/shamash/„szolga”-gyertyával gyújtjuk meg. Shamash a kilencedik gyertya a hanukijában. A sameszgyertyát mindig a jobb kezünkben tartjuk. A gyertyagyújtás menete: a jobb kéz felőli szélén minden este balról hozzáteszünk egy gyertyát, tehát balról jobbra haladunk a gyújtással. Minden nap eggyel több gyertya ég, s ez csodálatos látványt nyújt.

**hámántáska** (vö. purim, slachmonesz) Purimi sütemény. Szokás mákkal vagy szilvalekvárral, mostanság dióval, baracklekvárral megtölteni ezt a finom, háromszögletű süteményt. Része a slachmonesznek is. Purimkor szokás még többek között babkát, flódnit, kindlit is sütni, hisz többféle purimi sütemény ismert.

**ivrit** A héber nyelv modern változata, Izrael Állam hivatalos nyelve.

**jiddis** A héber és német nyelv keveréke/felnémet dialektus, a középkorban keletkezett, tkp. zsargon= „elrontott” német nyelvváltozat.

**jom kippur** „Hosszúnap”, „az engesztelés napja”, a ros hasanával kezdődő tíznapos bűnbánati időszak lezárása. Legkésőbb ezen a napon ki kell békülnünk vélt és valós ellenségeinkkel. Egész napos böjt van. Ekkor semmilyen munkát nem szabad végezni, szinte egész nap imádkoznak a zsinagógákban a zsidó emberek. Ezen a napon az örökkévaló előtt nyitva áll az élet és halál könyve, és ítélete megpecsételésének félelme hatja át a hívőket.

A politikai életben: ismert a jom kippuri hatnapos háború (1967. június 5. – június 10.), mely Izrael és négy arab állam között zajlott. Izrael győzelmével végződött. A hatnapos háborúnak jelentős geopolitikai következményei voltak a Közel-Keleten, mert Izrael elfoglalta Egyiptomból: a Sinai félszigetet és a Gázai övezetet, Szíriából: a Golan-fennsíkot, Jordániából: Ciszjordániát és Kelet-Jeruzsálemet.

**kádis** Héber-arámi szó, jelentése: szent. A gyászolók arámi nyelvű imája az elhunytakért.

**kápó** A munkafelügyelő elnevezése a koncentrációs táborokban. Őket a foglyok közül választották ki. Feladatuk az volt, hogy felügyeljék, a zsidó rabok maradéktalanul teljesítették-e az örök utasításait.

**kiddus** Héber ‘megszentelés’ – boráldás/barhesz-áldás. Zsidó szertartás, amikor a szombatot és a zsidó ünnepeket borivással és áldásmondással szentelik meg az ünnepi asztalnál.

**kile** Jiddis szó. Jelentése: zsidó közösség, hitközség. Héber megfelelője: kehila.

**koncentrációs tábor/haláltábor** A haláltáborok vagy megsemmisítő táborok/központok „halálgyárként” funkcionáltak, melyeket a nácik a „végső megoldás” (Endlösung) megvalósítására hoztak létre. Magyarországról kb. 437.000 vidéki

zsidót deportáltak marhavagonokba zsúfolva 1944. május 15. és július 9. között a német birodalom koncentrációs táborába, többségüket Auschwitzba.

**kóser** 'rituálisan megfelelő, fogyasztásra alkalmas'. Ellentéte a tréfli. A zsidó közéletben 'a minden rendben lévő, helyes dolog' jelentésben használatos szó.

**lag baomer** Az omerszámlálás 33. napján köszönt be. Szünetel a gyász, mert a pestisjárvány idején is a 33. napon nem halt meg senki sem. Így a lag baomer a zsidók vidám, örömteli ünnepe. Ezen a napon történik a hároméves kisfiúk első ünnepélyes hajvágása is. Szokás tehát ekkor örömködni: tábortüzet gyújtani, finom grill-ételeket fogyasztani. Egyik kedvenc ünnepi ételünk is édesség, azaz a máglyarakás.

**mádrich** Cionista ifjúsági szervezetek vezetője.

**má nistáná** (vö. pészach, széder, áfikojmán, dájénu) Széderesti gyermekének: egy kérdés és rá négy válasz. A második pohár bor után felteszi a legkisebb gyerek dalban a kérdést: Miben különbözik ez az este a többi estétől? A Hágadában, az elbeszélések könyvében megtalálható a má nistáná szövege.

**mezüze/mezuzá** Héber szó, 'ajtófélfá'. Díszes tokba helyezett pergamenlapra (kóser állat bőrére) (egyistenhit vallomása – idézet Mózes öt könyvéből) írt imádság. Az ajtófélfára a bemeneti irány szerinti jobb oldalra, szemmagasságban helyezik fel a lakásban található szinte valamennyi ajtóra. Olyan helyiségek ajtajára kell kihelyezni, ahol a lakók étkezni vagy aludni szoktak. Kivételt képez tehát a lakásban: a fürdőszoba-, a toalett- és az erkélyajtó.

Az egyiptomi tizedik csapásra emlékeztet mindez, melynek során az Örökkévaló angyal végigjárt minden házat, és az elsőszülötteket magához szólította, kivéve azokat az otthonokat, amelyeknek az ajtófélfája bárány vérével volt bekenve, mert azokat átugrotta, elkerülte.

**minján** Héber szó, 'létszám, számlálás'. Tíz férfi jelenléte a szer-tartásokon, ez az imádkozás feltétele a zsinagógákban és azon kívül is. (Bár micvó [13. életév betöltése] után a fiúk is beleszámítanak a minjában.)

**mohel** Az a szakember, aki a fiúgyermeknél nyolcnapos korban a circumcisiót (rituális körülmétélést) elvégzi, amely biztosítja az Ábrahám szövetségéhez való tartozásukat.

**munkaszolgálat** Fegyver nélküli, munkavégzéssel abszolvált kötelező háborús szolgálat Magyarországon 1939 és 1945 között.

**omerszámlálás** Pészach 2. estéjétől a sávout ünnepét megelőző estig tart. Az árpa aratásának időszakát jelzi. Az omer szó jelentése: kéve, mert a napokat ekkor egy-egy kalással számolták, amit hetente egy-egy kévébe fontak. Vallási értelemben az omerszámlálás azt az utat jelképezi, amit a zsidóság megtett az Egyiptom földjéről való kivonulástól a Tóra-adás napjáig, a néppé válásukig. Ebben az időszakban pestisjárvány tombolt. Az áldozatokra, a gyászra emlékezés meghatározza az ünnepet.

**nyilas** A nyilasmozgalom az 1930-as években fellelhető magyar szélsőjobboldali pártok és mozgalmak gyűjtőneve. Szálasi Ferenc nacionalista, antiszemita, szélsőjobboldali pártjának jelképe volt a nyilaskereszt, pártjának neve pedig hatalomra kerülésekor Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom volt. Szálasi híveit, követőit, a Nyilaskeresztes Párt tagjait hívjuk nyilasoknak.

**pészach** (vö. széder, afikomán, dájenu, má nistána) 'átugrás/elkerülés': a kovásztalan kenyér, a szabadság, a tavasz, a macesz/pászka-evés ünnepe. Nyolcnapos ünnep, mely időszakban nem szabad kovászos ételeket fogyasztani. Az első estéjét szédernek ('rend') nevezik. Magyarországon tartják a második esti szédervacsorát is. A Hagadát (elbeszélések könyvét) felolvassuk, és 15 lépésben tartjuk az estét. Jellemző ételeket fogyasztunk, énekelünk, olvasunk. Pészachkor a zsidók az Egyiptomból való szabadulásukat ünneplik. Pészach a három zarándokünnep egyike (vö. sávout, szukot).

**purim** (vö. hámántáska, slachmonesz) <púr 'sorsvetés' A sorsvetés ünnepe, örömnünnep, zsidó farsangnak is nevezik, mert ilyenkor sok zsidó ember jelmezbe öltözik. Az Eszter tekerésebe/könyvébe leírt történet emlékéért idézzük fel, amikor Ahasvéros király uralkodása alatt a zsidó Mordecháj és Eszter megmentik a zsidó népet az elpusztításukra készülő Hámántól.



Eszter tekerce a Tenahban, a zsidó bibliában található. Szokás a szegényekkel is törődni, adományt adni, ételt/italt küldeni a rokonainknak és barátainknak. A zsinagógákban este és reggel Eszter tekercsét olvassák.

**ros hasana/rajs hásóne** Zsidó újév, a teremtés születésnapja. Az ítélet napja a zsidók számára. Nagyon fontos őszi ünnep. Fénypontja a sófárfúvás. Sófár a kos szarvából készített kürt, amit 100 alkalommal fújunk meg egy nap alatt, és Ábrahám megpróbáltatásairól szól. (Ez a történet Mózes első könyvében olvasható.) A ros hasanától jom kippurig tartó időszak neve: „tíz bűnbánó nap”. A zsidók meditálnak, önvizsgálatot, önértékelést tartanak.

**sábát/sábesz** 'szombat' >héber 'nyugalom' Pénteken naplementekor kezdődik, s szombaton az esti csillagok feljöveteleig tart. A hét hetedik napja, ún. pihenőnap.

**samesz/shamash** (vö. sameszgyertya) 'Templomszolga'. Shamash a kilencedik gyertya a hanukiában, amivel az ünnepi lámpákat gyújtjuk. A samesz önálló szóként személyt jelent, aki a foglalkozását tekintve templomszolga.

**sávout** (vö. három zárandokünnep: pészach, sávout, szukot) A Tórában a hetek ünnepe. A pészach utáni 50. napon ünnepeljük. Keresztény megfelelője: a pünkösöd (50. nap húsvét után). Központja a tórai olvasmány: a Tíz ige. Pészach és sávout között, pontosabban az omerszámlálás 33. napján tartják meg a zsinagógákban, a hívek nagy örömeire a lag baomert.

**SAS-behívó** Névre szóló katonai behívóparancs. SAS jelentése: Sürgős Azonnal Siess. Általában postai úton, expressz küldeményként kézbesítik az állampolgárok meghatározott köre számára. A címzett köteles volt 48 órán belül bevonulni. Az érintetteket felszólítja az azonnali szolgálatra.

**sláchmonesz** (vö. purim, hámántáska) Ajándék-, ételküldemény. Purimkor szokás rokonoknak, barátoknak (legalább egy személynek) süteményt (hámántáska, flódni, kindli, babka, lékoch – különböző sütemények) és bort vagy szőlőlevet, illetve a szegényeknek adományt (cedaká) küldeni.

**soá** Héber szó: 'csapás, vész, veszedelem'. Magyar megfelelője: holokauszt, népirtás, 1933. január 30. és 1945. május 8. között. A második világháborúban a náci Németország hatmillió zsidót semmisített meg.

**shul/súl** Jiddis szó: 'zsinagóga, tanház'.

**széder** (vö. pészach, dájenu, áfikomán, má nistána) Héber szó: 'rend'. Pészach 1. és 2. estéje. Korábban szigorúan családi ünnep volt. Manapság elterjedtek a közösségi széderek. A szédereste központi eleme a szédertál. Az est első felében erről eszünk meghatározott sorrendben meghatározott jelentést hordozó ételeket.

**szimchát Tórá** A Tóra (Mózes öt könyve) örömnépe. A sátoros ünnep (nyolcnapos ünnep) utolsó napját nevezzük szimchát Tórának. Azt ünnepeljük ilyenkor, hogy befejeztük és azonnal újra is kezdtük a Tóra nyilvános felolvasását. A közösség tagjai a tóraolvasás előtt körmenetet tartanak a zsinagógákban. Teszik ezt az ünnep előestéjén és az ünnep másnapjának délelőttjén. A kile tagjai tórával a kezükben dalolnak és táncolnak. Hétszer körbeviszik a tóratekerceket a zsinagógákban, a gyerekek zászlókat lengetnek, az asszonyok cukrokat dobálnak; örömködnek.

**szukot** (vö. három zarándokünnep: pészach, sávuot, szukot) 'Sátoros ünnep'. A Szentély idejében a Jeruzsálemben található oltárhoz kellett mindenkinek elzarándokolnia és ott állatáldozatot bemutatnia. Két jelkép tünteti ki az ünnepet: a sátor (a negyvenéves sivatagi vándorlás során a sátor óvta őseinket) és a négyfajta növényből (etrog, luláv, mirtusz, fűzfa) álló ünnepi csokor. Ilyenkor hét napig ideiglenes sátrakban tartózkodunk (ott eszünk, ott alhatunk). Csokorral imádkozunk, s ezt minden égtáj irányába, felfelé és lefelé lengetjük.

**tálit/tálesz** 'Imakendő (imasál)' – egy négyszögletes ruhadarab, melynek szegélyeihez ún. szemlélőrojtokat (ciceszeket) erősítenek. Ezek adják e ruhadarab vallási jelentőségét, és az imádkozás alatt ezt viseljük a vállunkra terítve.

**tfilin** 'Imaszíj' A fejünkre és a karunkra tesszük. A reggeli imák során helyezzük/tekerjük fel. A tfilin dobozaiban Mózes öt

könyvéből származó idézetet lehet olvasni. Az imaszíj dobozaiban az Egyistenhit szövege, a Smá Jiszroél szövege található.

**trenderli** (vö. hanuka-hanukia) <héber: szevivon, jiddis: dreidl, német megfelelője: Dreidel/Drehdel 'pörgettyű'. Hanuka ünnepén használt játék. A négyoldalú pörgettyű oldalain négy különböző betű van: nun (jiddisül: nischt, németül: nichts) 'semmi'; gimel (jiddisül: gantz, németül: ganz) 'minden'; hé (jiddisül: halb, németül: halb) 'fél'; sin (jiddisül: shtel, németül: stell ein) 'betét'. A betűket összeolvasva a következő mondatot kapjuk: nész gádol hájá sám/pó – nagy csoda volt ott/itt. A tét általában játékpénz/csokipénz, cukorka, dió, mogyoró, apró csokik, amelyeket a játékosok ha ügyesen pörgetnek, elnyerhetnek egymástól. A játék addig folyik, amíg valaki elnyeri a játékosársaitól az egész „bankot”.

**tu bisvát** A fák ünnepe. A facseteték ültetésének ideje. Szokás ilyenkor sokféle (15-féle) gyümölcsöt enni.

**védett ház** Olyan épület a zsidók számára, amely diplomáciai védelmet jelentett számukra. Budapesten a Vöröskereszt, Friedrich Born a Nemzetközi Vöröskereszt képviselőjében, és a semleges országok diplomatái, Raoul Wallenberg (svéd), Carl Ivan Danielsson (svéd), Carl Lutz (svájci), Angelo Rotta (vatikáni), Alberto Carlos de Liz-Teixeira Branquinho (portugál) – a híres „embermentők”, akik okmányokat (Schutzpassokat) gyártottak a zsidók számára, hogy megmenekülhessenek a védett házakban vagy bujkálva az elhurcolás, a kivégzés alól.

## *Ajánlott irodalom a holokauszt témájában*

Braham, R. L.: *A holokauszt Tinódija*. H. n., 2014, Atlantisz Kiadó, 364 p.

Braham, R. L.: *A magyar holocaust I–II*. Budapest, 1988, Gondolat Kiadó, 1036 p.

Braham, R. L.: *A népirtás politikája – A holocaust Magyarországon I–II*. Budapest, 1997, Belvárosi Kiadó

Braham, R. L. – Kovács András (szerk.): *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán – Történelem és emlékezet*. Budapest, 2015, Múlt és Jövő Kiadó, 288 p.

Lily Ebert – Dow Forman: *Lily fogadalma – Hogyan éltem túl Auschwitzot, és merítettem erőt a továbblépéshez*. Budapest, 2021, 21. Század Kiadó, 304 p.

Edith Eva Eger: *A döntés*. Budapest, 2017, Libri Kiadó, 421 p.

Elek Ágnes (szerk.): *Megszólal a háború utáni nemzedék*. Karcag, 2016, Karcagi Zsidó Hitközség, 463 p.

Fahídi Éva: *A dolgok lelke*. Budapest, 2015, Ariel International Kft., 292 p.

Fenyves Katalin (szerk.): *A holokauszt és a családom*. Budapest, 2015, Park Kiadó

Bányai Viktória – Frojimovics Kinga – Gombocz Eszter (szerk.): *A vészkorszak árvái – A magyarországi zsidó árvaházak és gyermekotthonok emlékezete*. Budapest, 2020, NÜB, 312 p.

Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.): *Szeged–Strasshof–Szeged – Tények és emlékek a Bécsben és környékén „jégre tett” szegedi deportáltakról. 1944–1947*. Szeged, 2021, SZTE ÁJTK Politológiai Tanszék – Szegedi Magyar–Izraeli Baráti Társaság, 256 p.

Heller Ágnes: *A „zsidókérdés” megoldhatatlansága, avagy: Mért születtem hébernek, miért nem inkább négernek?* Budapest, 2015, Múlt és Jövő Kiadó

Veronika H. Tóth – Viola Stern Fischer: *A Mengele-lány*. Budapest, 2019, Animus Kiadó, 368 p.

Antonio Iturbe: *Az auschwitzi könyvtáros*. Budapest, 2020, Alexandra Kiadó, 480 p.

Klacsman Borbála: *Holokausz-történetek*. H. n., 2023, Park Könyvkiadó, 352 p.

Kertész Imre: *Sorstalanság*. Budapest, 1975, Magvető Kiadó

Kőbányai János: *Saul fia- napló, Kertész- napló*. Budapest, 2016, Múlt és Jövő Kiadó, 207 p.

Eddy de Wind: *Auschwitz végállomás – Egy túlélő története a haláltáborból*. Budapest, 2020, Athenaeum Kiadó, 270 p.

Ellie Midwood: *Az auschwitzi hegedűs*. Budapest, 2021, Álomgyár Kiadó, 447 p.

Ellie Midwood: *A lány, aki megszökött Auschwitzból*. Budapest, 2022, Álomgyár Kiadó, 448 p.

Ellie Midwood: *A lelkem Auschwitzban maradt*. Budapest, 2022, Álomgyár Kiadó, 352 p.

Heather Morris: *Az auschwitzi tetováló – Lale Sokolov igaz története alapján*. Budapest, 2018, Animus Kiadó, 303 p.

Heather Morris. *A három nővér*. Budapest, 2022, Animus Kiadó, 452 p.

Molnár Judit: *A nagypolitikától a hétköznapokig – A magyar holokauszt 70 év távlatából*. Budapest, 2019, Balassi Kiadó Kft.

Nádor Éva: *Csillagos életek*. Budapest, 2017, Nádor és Társa Tanácsadó Iroda, 383 p.

Orbáné Szegő Ágnes: *A tiszafüredi zsidóság története és demográfia*. Tiszafüred, 1995, k. n., 177 p.

Posner, Patricia: *Auschwitz gyógyszerésze*. Budapest, 2021, I.P.C. Könyvek Kft., 358 p.

Szabó Tünde Judit. *A miskolci zsidóság története és demográfia*. A kezdetektől a vészorszakig. Miskolc, 2011, Sprint Kft., 342 p.

Vajda Júlia: *Ott, akkor... – Túléléstörténetek a soából*. Budapest, 2020, Múlt és Jövő Kiadó, 452 p.

Zahava Szász Stessel: *Hóvirágok – Magyar zsidó nők Markkleebergben, egy repülőgépgyárban*. Budapest, 2015, Noran Libro Kiadó, 527 p.

# Tartalomjegyzék

Bevezetés (Steinerné Molnár Judit)	3
Gondolatok a magyar zsidóságról (Lebovits Imre, Steinerné Molnár Judit)	7
Lebovits Imre: Egy hosszú életút: Tiszafüred–Jolsva–Donnerskirchen–Mauthausen	17
Frankl Judit: Epizódok életem egy szakaszából	25
Donáth Judit: A félelem sohasem múlik el...	35
Lebovits Éva: A holokausztot Pesten vészeltem át	39
Spánn Gábor: Üzenet egy túlélőtől	53
Fried László: Debrecentől Strasshofig	63
Steiner Róbert: Bácsalmástól Strasshofig	65
Sommer Katalin: Engem éjjel-nappal lehet hívni, megyek és mesélek...	75
Farkas Marianna: A sebek nehezen gyógyulnak és mélyre hatolnak	79
Földesné Vas Zsuzsa: Rosszkor születtem	93
Térkép	96
Radnóti Miklós: Nem tudhatom...	99
Glosszárium (Steinerné Molnár Judit)	101
Ajánlott irodalom a holokauszt témájában	109





**Tíz zuglói holokausztúlélő visszaemlékezésén keresztül feltárul életútjuk, családi tragédiájuk, megpróbáltatásaik sokasága.**

**Mindannyian életben maradtak, kibírták a szenvedést, az ember-telen körülményeket, a kínzásokat, a borzalmakat.**

**Sorsuk megörökítésének célja: emlékezés és emlékeztetés. Ezek az írások szolgáljanak tanulságul az emlékezőknek és reménnyel, hittel, vigasszal az emlékeztetőknek.**

